

Національний банк України
Українська академія банківської справи
Кафедра державно-правових дисциплін

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Конспект лекцій

Для студентів спеціальності “Правознавство”

СУМИ – 2000

Рекомендовано до видання методологічною вченою радою Української академії банківської справи, протокол № 5 від 25.12.2000 р.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри державно-правових дисциплін, протокол № 4 від 18.12.2000 р.

Укладач
старший викладач
В. В. Сухонос

Рецензенти:
кандидат юридичних наук, доцент
А. С. Міхальов;
завідувач українознавства СумДУ,
доктор історичних наук, професор
Ю. Г. Осадчий

Відповідальний за випуск
кандидат історичних наук, доцент
А. О. Ткаченко

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО: Конспект лекцій. – Суми: Ініціатива. – 2000. – 50 с.

Матеріали, що містяться в конспекті лекцій, відрізняються нетрадиційним підходом до вирішення складної педагогічної проблеми інтенсифікації навчального процесу. Конспект лекцій складається з 47 параграфів, що об'єднані в 10 тем. Це дозволить студентам заздалегідь готуватися до дискусії на семінарі і звернутися до деяких першоджерел та інших підручників. Видання призначене для студентів, що навчаються за спеціальністю “Правознавство”.

ЗМІСТ

<u>ЛЕКЦІЯ 1.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ _____	3
<u>ЛЕКЦІЯ 2.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ У ФЕОДАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ _____	9
<u>ЛЕКЦІЯ 3.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ЄВРОПІ В ПЕРІОД РАННІХ АНТИФЕОДАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЙ _____	13
<u>ЛЕКЦІЯ 4.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В ПЕРІОД КРИЗИ ФЕОДАЛІЗМУ _____	16
<u>ЛЕКЦІЯ 5.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ В ПЕРІОД ЗАТВЕРДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ _____	23
<u>ЛЕКЦІЯ 6.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ _____	26
<u>ЛЕКЦІЯ 7.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ У XX СТОЛІТТІ _____	28
<u>ЛЕКЦІЯ 8.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В УКРАЇНІ _____	35
<u>ЛЕКЦІЯ 9.</u> ПОЛІТИЧНІ І ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ _____	40
<u>ЛЕКЦІЯ 10.</u> ДЕРЖАВА І ПРАВО В ХУДОЖНІХ АНТИУПОПІЯХ _____	46

Тема 1. Політичні і правові вчення у Стародавньому світі

План

1. Політико-правові вчення в країнах Стародавнього Сходу.
2. Політичні і правові вчення в Стародавній Греції.
3. Політичні і правові вчення в Стародавньому Римі.

1. Політико-правові вчення в країнах Стародавнього Сходу.

Загальна характеристика політико-правової ідеології Стародавнього Сходу. У країнах Стародавнього Сходу існували держави з так званою “Східною Деспотією”. Найважливішими в них були релігія та міфи. Однак боги релігії відрізнялись від богів міфів, адже здавалися більш людяними. Тому право було немов би велінням бога. Велику роль відігравала громада. Головною була державна власність на основні засоби виробництва (земля, вода) і рабів (неповна власність).

Політико-правова думка в країнах Близького Сходу: Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Персії. В III тисячоріччі відбувається формування перших цивілізацій на території Стародавнього Єгипту і Межиріччя (Шумер, Акад). У них з'являються перші політико-правові вчення – так звані «повчання» (наприклад, Повчання гераклеопольського царя Ахтоя своєму сину Мерикаре або речення Ипусера), гімни (Гімн на честь Самсуїлуни) або закони (Закони царя Хаммурапі). Відповідно до цієї політико-правової ідеології головною іпостасю держави є керування суспільством, усіма суспільними справами. Усякий виступ проти держави автоматично розглядався як випад проти всього суспільства. Велику роль відіграє релігія. Так, у Стародавній Персії існувала релігія під назвою “зороастризм”. Її головна книга “Авеста” спрямовує всіх людей на дотримання благих справ, благих слів та благих думок.

Політико-правові вчення у Стародавній Індії. Брахманізм. 4 варни: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайшї (ремісники, крамарі і хлібороби), шудри (слуги – біднота, низведена до стану рабів). Перші дві варни – вищі. Перші три варни – двічі народжені (перше народження – біологічне, друге – прийняття в громаду), тобто вони були членами громади. Політико-правова доктрина брахманізму викладалася в Законах Ману. Вони передбачали два різновиди праворозуміння: Ріта (Рта) і Дхарма. Ріта – божественне право, закон у релігійному сенсі (порядок, встановлений на Землі і на небі). Дхарма – розпорядження, моральний закон. Для забезпечення Дхарми використовувалася карма – винагорода за дотримання або санкція за недотримання боргу. Артхашастра – перше джерело світської доктрини в Стародавній Індії. Цей трактат написав у період розквіту індійської державності (IV століття до н.е.) Вішнагупта Каутілья. У IV-V ст. до н.е.

виникає потужна опозиція брахманізму – буддизм. Його виникнення припадає на так званий «Осьовий час» (I тисячоріччя до н.е.) і пов'язане з діяльністю принца з Північної Індії Сіддхартхи Гаутами. У віці 29 років він залишив рідну домівку і після 7 років подорожей, аскетичних подвигів і міркувань став Проясненим, тобто Буддою (Будда або санскр. Буддха – той, хто досяг прояснення). Якщо в умовах брахманізму лише член вищої варни або, у крайньому випадку, «двічі народжений» міг вважатися добропорядним членом суспільства, то тепер, відповідно до буддизму, будь-яка людина могла ним стати: важливим було лише її ставлення до самого себе і до світу. Шляхом аскези, медитації будь-яка людина відтепер могла досягти порятунку, потрапити в нирвану, тобто стати завершеною. Це була бомба уповільненої дії під брахманізм із його ритуальністю і зумовленістю. Тому спочатку буддисти піддавалися репресіям. Однак це їх не зломало. Так виникла перша зі світових релігій, що відхиляла саму ідею бога-творця. Відповідно до неї держава виникла внаслідок поділу праці, тобто є справою рук людських. Однак буддизм заперечив саму ідею опору мас насильству з боку державної влади. Згодом буддизм і брахманізм «знайшли загальну мову» і виник індуїзм. Буддизм же почав поширюватися в інших країнах, наприклад у Китаї.

Політико-правові ідеї у Стародавньому Китаї. II тисячоріччя до н.е. – виникнення Китаю. Концепція божественного походження царської влади. Перший легендарний імператор Китаю Хуан-ді вважався богом. Божественна концепція царської влади панувала тривалий час, поки її не почало руйнувати конфуціанство. Видатний китайський мислитель Конфуцій (з кит. Кун-цзи) народився в 561 і помер у 489 році до н.е. Спираючись на традиційні погляди, він вважав, що влада імператора – влада батька, а відносини пануючих і підпорядкованих – сімейні відносини, де молодші (піддані) залежать від старших (владарів). До останніх Конфуцій відносив аристократію. Однак це була не родова аристократія, а, скоріше, меритократія (аристократія духу). Головний твір конфуціанства – трактат «Лунь-Юй», а головним принципом був принцип Жень – гуманності (любов і покора государю та його чиновникам), згідно з яким царська влада оголошувалася божественною. Однак царі не були богами, а їхня влада була божественною лише поки цар був мерикратом. Люди ж, у принципі, оголошувалися рівними. Виключення визначалося їхнім вихованням. Великий вплив зробив Конфуцій на китайського філософа Мо-Цзи (479–400 р. до н.е.), який вважав, що всі люди – брати. Він був прихильником казарменої рівноправності і договірної походження держави. Відповідно до Мо-Цзи загальне благо є метою розумної адміністрації. У VIII столітті до н.е. Лао-Цзи створює унікальне етико-філософське вчення даосизм. У його уяві дао означає «шлях», який повинна пройти людина, щоб досягти внутрішньої гармонії. Основний твір даосизму – Дао-де-Цзин. Відповідно до нього, нерівність є породження людського закону, а не

природного права. Таким чином, уперше починають протиставлятися закони людини (держави) і природне право, що, без сумніву, знаходиться вище законів людських. Лао-Цзи проповідував відмову від боротьби, вважаючи, що природні закони самі прокладуть собі шлях, якщо їм не заважати.

2. Політичні і правові вчення у Стародавній Греції

Загальна характеристика політико-правової думки в Стародавній Греції. Давньогрецька політико-правова думка у своєму розвитку пройшла три етапи:

- 1) зародження уявлень про державу і право (VIII-VI ст. до н.е.);
- 2) розквіт і узагальнення цих уявлень (V-IV ст. до н.е.);
- 3) криза політичних теорій (IV-III ст. до н.е.).

Мабуть можна сказати, що перший етап припадав на формування давньогрецької державності, другий – на період розквіту Грецької держави, третій – на так званий період “еллінізму”. Вся історія рабовласницької Еллади (так називався у Стародавньому світі конгломерат полісів Греції) наповнена найгострішою боротьбою між демократією (влада демосу – народу) і аристократією (родовою знаттю). Багато в чому це відбивалося й у політико-правовій думці.

Політична думка в період формування давньогрецької державності. Гесіод (кін. VIII – поч. VII століття) вважав, що держава виникла внаслідок нездатності родового ладу допомогти народним масам. Він поділяв історію Еллади на віки: золотий, срібний, мідний, героїв. Солон (638-550 р. до н.е.) у 594 обирається в Афінах архонтом і проводить ряд реформ, спираючись на заможні верстви у суспільстві: скасування боргового рабства тощо. Він був прихильником цензового виборчого права, цензової демократії, тобто режиму правління знатних. Середній клас стабілізує політичне життя. Народ обирає і контролює посадових осіб. Правлять не люди, а закони. Піфагор (550-500 р. до н.е.) розробляв погляди, що виражають інтереси аристократії. В основу всього стоїть число. У державі править каста, яка одержала особливе релігійно-етичне виховання. Геракліт (530-470 р. до н.е.) вважав, що в основі усього лежить війна і протиріччя. Він був прихильником писаного права, а не звичаїв.

Політична думка в період розквіту давньогрецької держави. Демокріт (460-370 р. до н.е.) вірив у рух людства по висхідній лінії: «Золотий вік» не в минулому, а в майбутньому. Він був прихильником договірної теорії походження держави: держава є підсумок боротьби людей, яких змусили до кооперації ворожнеча і насильство, що панували в доцивілізованому суспільстві; держава є втілення загальних інтересів громадян. Це досягається за рахунок точного дотримання усіма законів, рівноправності й одностайності всіх громадян, а також внаслідок відсутності громадянської війни. Політика – не частина природи, а знаряддя в руках

людських. Він визначає політику як мистецтво керування полісом. Тому Демокріт хоче бачити в органах керування знаючих. Він вважає, що управляти повинні кращі. Але бути кращим, на думку філософа, це результат не тільки природних даних, але й виховання (у т.ч. і політичного мистецтва). Це було перше обґрунтування правління знаючих. У середині V століття до н.е. у різних місцях Еллади з'явилися перші софісти – особливого типу вчені, що навчали загальним знанням (софісти – учителя мудрості) і готували до політичного життя. До них належали Лігафрон, Алкідан, Фрасимах та ін. Усі софісти поділялися на старших і молодших. Суть вчення всіх софістів виражена в ідеї Протагора «Людина – міра всіх речей». Держава і право – результат волевиявлення індивідів. Головними завданнями держави є задоволення приватних інтересів громадян, охорона їхніх прав. Погляди ж на право відрізнялися: прихильники демократичного ладу (наприклад, Лігафрон) вважали, що право – є користь і сила наймогутніших, що нав'язується іншим підвладним, а софісти, що відстоюють індивідуалізм (наприклад, Фрасимах) думали, що закони нав'язані юрбою, а тому «кращі» люди можуть поводитись з ними безцеремонно. Критиком софістів виступав Сократ, що вороже ставився до тієї крайньої демократії, що панувала в Афінах. Він вважав, що держава – неминуче зло, якому варто підкорятися. Суспільство не може існувати, коли закони в ньому є неспроможними. Законне і справедливе – тотожні поняття. Виступи Сократа не сподобалися афінянам. Його обвинуватили в зв'язках зі Спартою, що прирівнювалося в той час до державної зради. Сократ був заарештований. Його учні намагалися влаштувати йому втечу, але філософ відмовився. У 399 р. до н.е. чашка з цукатою (давньогрецький різновид страти) обірвала його життя. На жаль, до нас не дійшли праці Сократа. Про нього ми знаємо з творів його учня, іншого видатного філософа – Платона.

Політико-правові вчення Платона й Аристотеля. Політична програма Платона (427-347 р. до н.е.) викладена в двох великих монографіях: «Держава» (перший проект найкращої державності) і «Закони» (не цілком завершена праця, де закладено інший, більш реалістичний, ніж у «Державі», проект держави). Ще був твір «Політик». Платон був першим філософом, який склав проект ідеальної держави. Він наполягає на його ієрархічній (у вигляді піраміди) структурі. Її зміст полягає в тому, що на вершині піраміди знаходяться мудреці-філософи. Сходиною нижче – воїни (стан могутніх і вольових людей). В основі соціальної піраміди – ремісники і хлібороби, у душу який вкладене прагнення до обслуговування філософів і воїнів. Таким чином, сходинок піраміди уособлюють усі три частини душі: філософи – розумну, воїни – люту, а ремісники і хлібороби – прагнучу. Принципи, характерні для ідеальної держави Платона («Держава»): по-перше, поділ на замкнуті стани; по-друге, загальна власність для двох вищих станів, а держава виступає як монопольний власник (немає приватної власності); по-третє, спільність жінок і дітей. Відхилення від ідеальної держави (влада

філософів-мудреців) мало 4 різновиди: по-перше, тімократія – влада честолюбства (влада воїнів); по-друге, олігархія – влада багатих; по-третє, демократія – влада більшості; по-четверте, тиранія – влада одного, що діє у своїх вузькокорисливих інтересах. У своїй монографії «Закони» Платон відмовляється від ідеї загального майна філософів і воїнів, а землю тепер обробляють раби. За Платона створюється сильна поліцейська держава з тотальним шпигунством. Усі сторони суспільного й особистого життя суворо регламентовані. Спостерігається правління законів, а не людей. Свої ідеї Платон проповідував у так званій “Академії”. Учень Платона був вихователь Олександра Македонського грецький філософ Аристотель Стагирит (384–322 р. до н.е.). Незважаючи на це, багато в чому він розходився в поглядах зі своїм учителем. Відомий вислів, який став негласним девізом усіх вчених-експериментаторів: «Платон мені друг, але істина дорожча» належить саме Аристотелеві. Свої політичні дослідження, викладені в працях «Політика» і «Афінська політія або державний устрій афінян», філософ починає з доведення, що буття людського суспільства не може мати місця без нерівності. Рабство – фундамент держави. Що стосується права, то в працях «Етика» і «Риторика» Аристотель визначає його як політичну справедливість, що присутня лише у відносинах вільних (рівних суб'єктів). Закони є загальні (природні) і приватні (встановлювані кожним народом). Загальні знаходяться вище приватних. Сукупність законів і утворюють політичну справедливість. Аристотель був ідеологом помірної демократії. Усі держави він поділяв на правильні і неправильні.

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВ ЗА АРИСТОТЕЛЕМ

<i>ПРАВИЛЬНІ</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНІ</i>
<i>МОНАРХІЯ</i>	<i>ТИРАНІЯ</i>
<i>АРИСТОКРАТІЯ</i>	<i>ОЛІГАРХІЯ</i>
<i>ПОЛІТІЯ</i>	<i>ДЕМОКРАТІЯ</i>

Політія – ідеальна найкраща державна форма, що складається з двох неправильних форм: олігархії і демократії. У демократії Аристотеля подобалася наявна там система запобігання узурпації державної влади. В олігархії Аристотелеві імпонував факт керівництва суспільством із боку заможних людей, що зацікавлені у стабільності держави.

Політична ідеологія епохи еллінізму. Епікур (341-270 р. до н.е.) був послідовником Демокріта. Він бачив мету життя у відсутності страждань і досягнення безтурботності духу шляхом зречення від політичної діяльності.

Сам Епікур був прихильником теорії природного права і договірною походження держави. Опонентами Епікура й епікуреїзму став стоїцизм. Школа стоїків була заснована близько 300 р. до н.е. Зеноном. Стоїцизму був властивий деякий фаталізм. Зенон і його прихильники схилилися до думки про духовну рівність і про відмову від політичної боротьби. Останнім філософом еллінізму був Полібій (201-120) – римлянин. Він досліджував давньоримську державу у своїх працях і довів його перевагу перед конгломератом полісів Еллади. Він побачив зародок поділу влади, що перешкоджає узурпації влади і розумне поєднання в державному устрої Стародавнього Риму монархічного (консул), аристократичного (сенат) і демократичного (народні збори) елементів.

3. Політичні і правові вчення в Стародавньому Римі

Політичні ідеї Цицерона. Марк Тулій Цицерон (106-43 р. до н.е.) – римський оратор періоду розвалу римської республіки. У своїх трактатах «Про державу», «Про законність» нерівність він обґрунтував законами природи. Він вважав, що для вільної людини фізична праця гідна презирства. Держава – результат схильності людей до об'єднання, союзу і повинна діяти в інтересах народу. Цікавим було також його ставлення до війн. Їх він поділяв на справедливі і несправедливі. До справедливих належать ті війни, що починаються після оголошення війни.

Внесок римських юристів у правознавство. У Римі його юристи мали великий вплив. Протягом багатьох сторіч їхні правові погляди мали силу закону, поки в 426 році н.е. імператор Валентин III залишив цю силу лише за творами Ульпіана, Гая, Павела, Папиніана і Модестина. Римські юристи не визнавали рабів людьми. «Раби, тварини або інші речі...» – писав Гай. Римське право вони поділяли на приватне і публічне.

Політико-правові вчення раннього християнства. Ці вчення були революційними. Рим – Вавілонська блудниця. Імператор – не Бог, а людина. Політична влада – зло, породжене дияволом. Однак, незважаючи на бунтарський дух, християнство, скоріше, не заклик до боротьби з імперією, а всього лише її осуд. В основі права лежить Правда. Правда і закон складають ядро майбутнього ідеального порядку. Закон свободи конкретизується як у релігійній (любов до Бога), так і в моральній сфері (самовдосконалення). У правовій сфері правда і закон конкретизуються в наступних принципах: по-перше, у рівності; по-друге, в еквіваленті (око за око); по-третє, в обов'язку трудитися і розподілі за працею; по-четверте, осуд багатства і приватної власності і, як наслідок, вимога спільності майна.

Політико-правові погляди Августина. Згодом усе змінилося. Церква обґрунтовувала теократичну доктрину, що, на відміну від теологічної теорії (божественне походження держави), обґрунтовує ідею переваги духовної влади над світською. Одним з основоположників цієї доктрини був єпископ

Аврелій Августин (354-430 р.), названий церковниками Блаженним. У своїй праці «Про Град Божий» він розділив Град Божий (церкву) і Град Земний (державу). Августин Блаженний вважав, що церква є Град Божий, що здійснює 1000-літнє царство, а тому вона вище за Град Земний. І якщо держава не підпорядкована церкві, то вона нічим не відрізняється від зграї розбійників. Тому основне завдання держави полягає в тому, щоб служити церкві, охороняти її права і винищувати єретиків. Саме Аврелій Августин повному обгрунтував рабство. Він стверджував, що рабство – заслужена провина перед Богом. У природі усі рівні, але раб – є раб за його гріхи.

Боротьба з єресями. Перетворення християнства в пануючу релігію. Як наслідок – виникнення різних єретичних сект, що прагнули відстояти раннє християнство: монтомісти, гностики, агоністики та ін. Перші проповідували ненависть до світу зла і насильства, відстоювали ідеї пришестя Месії і тисячолітнього царства. Антицерковними сектами були гностики. Церква вела з ними нещадну боротьбу аж до їхнього фізичного винищення в IV столітті. Агоністики в Північній Африці «протрималися» до VI століття, насамперед, тому, що не боялися широко використовувати насильство до церковників.

Тема 2. Політичні і правові вчення у феодальному суспільстві

План

1. Проблеми держави і права в релігійному світогляді Середньовіччя.
2. Політичні і правові вчення в Західній Європі.
3. Політико-правова ідеологія ісламу в країнах Арабського Сходу.

1. Проблеми держави і права в релігійному світогляді Середньовіччя

Поняття Середньовіччя. З падінням Римської імперії закінчилася епоха античності. Наука, мистецтво, література, філософія Еллади і Риму пішли в небуття. У XVI столітті в Італії почалося відродження античного мистецтва. Це виявлялося, насамперед, у живописі і було пов'язано з іменами художників Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Донателло, Мікеланджело, поетів Шекспіра і Петрарки та ін. Цей період одержав назву Ренесанс або Епоха Відродження. Саме в цей період з'являється назва Середні Століття, як позначення періоду між античністю стародавності та її Відродженням в XVI столітті.

Погляд на державу і право крізь призму релігії. Для Середньовіччя характерна поява третьої світової релігії: ісламу й остаточної перемоги в

Західній Європі християнства. Обидві релігії остаточно закріплювали теократичні погляди на державу і право. У Західній Європі закріпилися погляди Августина Блаженного на Град Земний (державу) і Град Божий (церкву). Зрозуміло, Град Божий стоїть над Земним. Церковники стали першим станом у Західній Європі. Що стосується ісламу, то державою є, за його канонами, теократична монархія, тобто поєднання світської і духовної влади. Халіф – заступник пророка. Що стосується права, то воно цілком було підпорядковане релігійним канонам.

2. Політичні і правові вчення в Західній Європі

Основні риси політико-правової думки західноєвропейського феодалного суспільства. Панування релігійної ідеології. Використання античної спадщини (Платон, Аристотель, римські юристи). Головна проблема – взаємовідносини церкви і держави, співвідношення світської і духовної влади, питання обґрунтування переваги феодалів над масами.

Політико-правова теорія Хоми Аквінського. Хома Аквінський (1226-1274) – середньовічний схоласт, основоположник теологічної теорії походження держави. У 1323 році був прирахований до лику святих. Він поділяв закони на 4 категорії: вічний (божественний розум, що управляє світом), природний (життєдіяльність людини), людський (закон, встановлений державою) і божественний (священне писання). Хома Аквінський розрізняв 3 елементи державної влади: сутність, походження і використання. Сутність – порядок відносин панування і підпорядкування, при якому воля осіб, що знаходяться нагорі людської ієрархії, керує нижчими верствами населення, і даний порядок заведений Богом. Конкретні способи походження влади можуть бути дурними, і не кожний світський правитель є особою, поставленою Богом. Іноді він може бути тираном. Тому судження про використання влади належить церкві. Передбачаючи можливість зіткнення держави і церкви, Хома Аквінський обґрунтував допустимість повстання проти державної влади.

Політичні і правові ідеї середньовічних юристів. Юристи (в основному) відстоювали ідеї підтримки імператорської влади. Початок середньовічної юридичної думки поклали глоссатори у Болоньї. Вони вивчали римське право. Їхню справу продовжили постглоссатори, що прагнули застосувати римське право до недоліків того часу. Поряд із римським правом (його прихильників називали легістами) в умовах Середньовіччя право, що існувало, було або звичайним (один з основоположників – англійський правознавець Генрі Бректон), або канонічним (основоположник – чернець Граціан). Прихильники римського і звичайного права підтримували ідею пріоритету державної влади над церквою, а канонічного (так звані декретисти) – навпаки.

Критика теократичних ідей у вченні Марсилія Падуанського. Ректор Парижського університету Марсилій Падуанський (1275-1343) у 1324 році написав трактат “Захисник миру”, за який був обвинувачений у ересі. За його вченням церква і держава мають різне коло обов'язків, різні сфери діяльності. У віданні церкви знаходяться божественні закони, а держави – людські. Тому священники повинні тільки проповідувати, але не карати. Водночас Марсилій Падуанський захищав право особистості вибирати собі релігію.

Проблеми держави і права в ідеології середньовічних єресей. Розрізнялися ересі селянсько-общинні (таборити), міські або бюргерські (чашники) і плебейські (вальденси). Сильними ересями того часу були гусити і лолларди. Вальденси відхиляли ідею церкви і держави. Гусити були двох напрямків – чашники і таборити. З'являється сатанізм, як протиположність римсько-католицькій церкві.

3. Політико-правова ідеологія в країнах Азії

Політико-правова ідеологія ісламу в країнах Арабського Сходу. Два основні напрямки в ісламі: шійїзм (основне джерело – висловлення пророка) і сунізм (поряд із висловленнями існують так звані “сунни”). Тому суніти вважали, що халіфом можуть бути лише муджтахіди (особлива група мусульман, наділена справедливістю, мудрістю й умінням самостійно вирішувати мусульмансько-правові питання, не врегульовані Кораном або сунною), яких не визначали в результаті якогось суворого добору або виборів, тому що вважалося, що їхні заслуги відомі громаді. Шійїти вважали, що халіф – прямий представник Аллаха і пророка, тому лише пророк може призначати собі спадкоємця по лінії його зятя Алі. Великими мислителями були Абу-ан-Наср аль-Фарабі, Ібн Сіна і Ібн Рушд. Великий вплив на них зробили Платон і Аристотель.

Політико-правова ідеологія в Індії. Основна релігія – індуїзм. Два напрямки: шиваїзм та вішнуїзм. Загальним для індуїзму є сансара – вчення про переселення душ, згідно з яким душа людини після її смерті втілюється в нове тіло рослини, тварини чи людини. Сприятливий чи несприятливий характер нового втілення залежить від карми. Для індуїзму характерна теорія аватар, коли конкретні боги оголошувались втіленням Вішну чи інших головних богів. Наприклад, аватарами були Рама та Кришна. Основними джерелами індуїзму були Махабхарата, Рамаяна, Бхагавадгіта та ін. Важливою складовою частиною індуїзму стала система каст – груп людей, що спадкують певне місце в соціальній ієрархії, яка пов'язана з традиційними заняттями та обмеженнями в спілкуванні один з одним. Це каста йогів, брахманів (жертів), джати (повноправних общинників), ачхут (недоторкані – шкіряники, прачки тощо) та ін. Супротивниками кастової

системи були бхакті, які вважали, що для досягнення абсолюту досить шанування бога, а його жерців шанувати не слід.

Політико-правова ідеологія Китаю. В Китаї існували три основні релігії: буддизм (чань-буддизм, заснований Бодхидхармою і розпропагандований у відомому монастирі Шаолінь), даосизм, центром якого була гора Удань, та конфуціанство.

Якщо уявити собі цю триєдність як комп'ютерну систему, то слід мати на увазі, що ця система має внутрішню та зовнішню мову. Внутрішня мова зрозуміла для самої системи, а зовнішня – для користувачів. Терміни “пекло”, “рай” та інші – суть прояву зовнішньої мови. Даоси володіють, як правило, зовнішньою мовою. Звідси – та магічна мішура, що характерна для тих, хто пізнав Безначальне Дао, а також ті незрозумілі терміни, що вживають даоси. Китайці вважають, що той, хто пізнав Безначальне Дао є мудрецем, який зобов'язаний висловлюватись незрозуміло. Правда, в систему даос не лізе, основи не розкачує, адже Дао незмінне і йому необхідно лише слідувати. Зате буддист зразу ж під'єднується до внутрішньої мови і ніяких чудес народу не являє. Поведінка його народу не зрозуміла, адже без зовнішньої мови китаєць не може зрозуміти, що і як робить буддист. Щодо конфуціанців, то вони взагалі працюють поза системою, організовуючи людей в правильні ланки: батько – син, цар – підданий, вчитель – учень тощо. Саме тому в Китаї ніколи не було війн на релігійному ґрунті.

Відомо, що Китай неодноразово пробували завоювати. Так, у 1280–1368 роках Китай був завойований монголами. Однак, китайці змогли нав'язати свою систему цінностей монгольським завойовникам і монголи перестали бути монголами, а стали китайцями. Тому повалення монгольської династії Юань стало лише справою часу, що і було зроблено у 1368 році таємним братством монастиря Шаолінь Білий Лотос.

Політико-правова ідеологія Японії. Історія Японії в епоху Середньовіччя – це історія становлення самураїв, що пройшла у своєму розвитку ряд етапів. Перший етап був пов'язаний з сьогунатом Мінамото, коли самураї вперше відчували себе силою, адже самі вони зуміли протистояти монгольській навалі. Були створені своєрідні феодалні сходи: самурай (васал) підкорявся даймію (сеньйору), котрий, у свою чергу, був підданим сьогуна. Сьогунат Мінамото був повалений родиною Асікага, які утворили власний сьогунат. У свою чергу, останнього сьогуна з родини Асікага було вбито диктатором на ім'я Нобунага Ода. Після його вбивства колишній селянин Хідейосі Тойотомі розширив права самураїв. Однак, остаточно самураї стали головним станом в умовах сьогунату Токугава. Саме тоді остаточно було сформовано кодекс честі японських самураїв Бусі-до (від слова *бусі* – самурай, і *до* – шлях). Основні положення Бусі-до зводилися до п'яти загальних вимог. *По-перше*, вірність. Це поняття включало три найважливіші положення: вірність государю та любов до вітчизни (тобто

вірнопідданий повинен буквально горіти почуттям любові до государя (це був не лише імператор-мікадо, а й сьогун з князями-даймію) та почуттям патріотизму і не мати приватних інтересів); любов до батьків і близькість до братів (тобто слід шанувати своїх предків, а також любити родичів і дітей); старанність (тобто слід бути старанним, щирим і відповідальним). *По-друге*, ввічливість. Вона також включала три положення: повагу і любов (тобто слід поважати і шанувати вищестоящих, служити їм зі щирістю і бути другом “братам-по-зброї”); скромність (тобто не слід хизуватися своїми заслугами і вихвалитися своїми здібностями); витонченість (тобто слід бути люб’язним та елегантним, любити книги та мистецтва, бути великодушним, вміти зі співчуттям ставитися до почуттів інших). *По-третє*, мужність. Вона містила в собі чотири положення: хоробрість (тобто слід бути хоробрим при виконанні обов’язку і сміливим у небезпеці, вміти діяти у скрутному становищі); твердість та холонокровність (тобто слід бути спокійним і відважним, ніколи не піддаватися страху); терплячість та витривалість (тобто слід побороти свої почуття, нехтувати своїми інтересами, бути терплячим у нужді та втратах, бути витривалим та стійким, прагнути досягти мети, долаючи всі перешкоди); спритність (тобто слід бути кмітливим та ініціативним у будь-якому скрутному становищі, вміти правильно розраховувати момент для дій). *По-четверте*, правдивість. Цей момент має три положення: відвертість і щирість (тобто слід виконувати обіцянки, дотримуватись слова, ненавидіти хитрість та раболіпство, чітко слідувати своїм переконанням); честь (тобто завжди слід дорожити своєю честю та авторитетом); справедливість (тобто завжди слід вміти відрізнити приватне від загального, а також розуміти, що відповідає вимогам моралі). *По-п’яте*, простота. Складається з двох положень: простота (тобто не слід гнатися за розкішним життям, слід уникати зайвих трат); скромність і чистота (тобто не слід гнатися за дутою славою, однак слід у всьому дотримуватися простоти, бути поміркованим і не бути пихатим).

У XVII столітті видатний майстер меча Міямото Мусаши написав “Книгу п’яти кілець”, яка, по-суті, стала навчальним посібником не лише для фехтувальників, але й для тих, хто прагнув досягти влади, адже це був перший у Японії систематизований підручник зі стратегії, у тому числі політичної.

Тема 3. Політичні і правові вчення в Європі в період ранніх антифеодальних революцій

План

1. Політико-правова ідеологія в епоху Відродження і Реформації.
2. Політико-правові ідеї раннього утопічного комунізму.

3. Розвиток політико-правових вчень в період Нідерландської буржуазної революції.
4. Розвиток політико-правової думки в період Англійської буржуазної революції.

1. Політико-правова ідеологія в епоху Відродження і Реформації

Становлення політико-правової ідеології в епоху Відродження і Реформації. З падінням Римської імперії закінчилася епоха античності. Наука, мистецтво, література, філософія Еллади і Риму пішли в небуття. У XVI столітті в Італії почалося відродження античного мистецтва. Це виявлялося, насамперед, у живопису і було пов'язано з іменами художників Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Донателло, Мікеланджело, поетів Шекспіра і Петрарки, філософів Н. Макіавелі, Ж. Бодена та ін. У політико-правовій ідеології відбулася справжня революція, коли було нанесено удар по теологічному світогляду. З'явилося бюргерство з його самостійними вимогами. Саме в XVI столітті настає час соціальних і політичних революцій. Феодальна роздробленість із супутніми їй міжусобними війнами і децентралізацією перешкоджала виникненню централізованих держав. З'явився гуманізм (людське), що в основу поставив проблему людини. Людський індивід вважався таким, що володіє правом на самоствердження. Знову відродилася ідея софістів: людина є міра всіх речей. Була зломлена духовна диктатура церкви, а політико-правова думка скинула окупи релігійних догм. Політичні мислителі створюють основи свого нового світогляду, свого погляду на державу і право, що одержало назву юридичного світогляду. Місце догми божественного права зайняло людське право, а місце церкви зайняла держава. В епоху Відродження не були цілком відкинуті теологічні погляди, але юридичний світогляд висунув вимогу централізованої держави, незалежної від церкви.

Політико-правове вчення Ніколо Макіавелі. Н. Макіавелі – засновник нової емпіричної політичної науки. Основні праці: «Міркування про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції», «Государ». Для політичної теорії Макіавелі характерним є прагнення, на основі досвіду існуючої держави минулого і сучасного, окреслити контури такого політичного устрою, який би відповідав вимогам, запропонованим епохою того часу. Завданням політики Макіавелі вважає не зображення абстрактного ідеалу, а визначення конкретних засобів для досягнення ідеалу. Макіавелі хоче визначити причини зміни однієї форми держави іншою; розглядає проблеми найкращої форми правління, вплив церкви на політичні організації суспільства, взаємодії держави і народу тощо. Макіавелі, спираючись на досвід політичного мистецтва, почав розглядати державу по-людськи. Він звільнив політику від моралі. Макіавелі виступав з ідеєю сильної світської централізованої державної влади, що здатна придушити феодальний

сепаратизм. І для створення централізованої держави мислитель не зупинявся перед вибором засобів: можна користуватися будь-якими прийомами, що навіть суперечать правилам моралі: підступництво, віроломство, обман, зашморг, кинджал і отрута. Правитель, що очолив справу об'єднання держави, «повинен бути схожим на лева, щоб лякати вовків; повинен бути схожим на лисицю, щоб не потрапити у пастку». Мета виправдує засоби – у цьому суть макіавелізму.

Вчення Ж. Бодена про суверенітет державної влади і про форму держави. Жан Боден (1530-1596) висловлював ряд думок про роль географічного середовища для державного ладу. Проти феодалної роздробленості він висловив ідею державного суверенітету. Суверенітет, за визначенням Бодена, є вільна від підпорядкування законам влада над громадянами і підданими. Розглядаючи форми держави, Боден найкращою вважає монархію, яка, на його думку, є найбільш природною з усіх форм. Він віддає перевагу абсолютизму. Абсолютну монархію Боден протиставляє тиранії. Тиран, на його думку, це той, хто не має права на владу ні з огляду на обрання, ні з огляду на спадкування, ні з огляду на справедливу війну.

Політичні ідеї Реформації. Головна тенденція Реформації була спрямована на відновлення в первинній чистоті християнства. Ця ознака була властива всім напрямкам реформаторського вчення. Політичні ідеї Реформації, без сумніву, використовували теологію. Однак теоретиками Реформації стали ті теологи, що відчували тиск актуальних політичних, духовних, культурних необхідностей, ті, хто уловлював політичні зміни, що йшли назустріч новому. Ідеологами Реформації стали Мартін Лютер, Томас Мюнцер і Жан Кальвін. З'явилося два основні напрямки Реформації: лютеранство і кальвінізм. Усі вони протестували проти пишності церковних обрядів і проти втручання римсько-католицької церкви в справи держави. Тому їхні прихильники одержали назву протестантів. Характерним для кальвінізму була рівність в одязі і зовнішньому вигляді: красивий одяг і зачіски не віталися або ж переслідувалися.

Тираноборці. Кальвіністи у Франції одержали назву гугеноти. Їхня боротьба проти римсько-католицької церкви і французького королівства, що її підтримувало, вимагала теоретичного обґрунтування. Так з'явилася тираноборча література. У творах тираноборців (Франциск Готман, Юній Брут) робляться спроби обґрунтувати ідею народного суверенітету, наслідком якого є право народу (тобто вищих станів) на опір тиранам, тобто королям і церкві.

2. Політико-правові ідеї раннього утопічного комунізму

Загальна характеристика раннього утопічного комунізму. У період Відродження і Реформації виникають вчення утопічного комунізму. Різні філософи обґрунтовують перевагу своєї ідеальної держави над реальним

життям. До творів раннього утопічного комунізму належать: книга сера Томаса Мора «Золота книга, настільки ж корисна, як забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопії», твір ченця Томазо Кампанелли «Місто Сонця», твір видатного пересмішника епохи Відродження Сірано де Бержерака «Інший світ або держави й імперії Місяця», роман великого французького письменника про Телемську обитель «Гаргантюа і Пантагрюель». І вже в епоху Просвітництва був створений роман доктора права Етьєна Кабе «Подорож в Ікарію».

Питання держави і права в «Утопії» Томаса Мора. В Утопії обов'язкове для усіх заняття – землеробство. За допомогою однакового одягу окрема особа знеособлена. Обов'язок трудитися і наявність спеціального державного доглядача (сіфогранта). Для Утопії характерна агресивна зовнішня політика, своєрідний паспортний режим, республіканська форма правління, рабство (за провину проти держави), відсутність інакомислення (на них поширювалася заборона привселюдно відстоювати свою думку). Утопійці не люблять закони, що регулюють діяльність держави.

Політико-правові погляди Етьєна Кабе, викладені в трактаті «Подорож у Ікарію». Рівність у багатстві. Процес виховання дітей цілком урегульовано законом. Вибір професії обмежений державною необхідністю.

Політичні погляди, викладені в книзі Томазо Кампанелли «Місто Сонця». Тотальний контроль над особистістю: учасники шлюбно-сімейних відносин підпорядковані спеціальній посадовій особі за назвою Мор, тобто Любов («Веденню правителя Любові підлягає, по-перше, дітонародження і спостереження за тим, щоб сполучення чоловіків і жінок давало найкраще потомство... У його розпорядженні знаходиться ряд наставників і наставниць, приставлених стежити за всіма цими справами».) Наявність спільності дружин і дітей і відсутність власності. На чолі Міста Сонця знаходиться Метафізик, якому, крім правителя Любові, підпорядковані правителі Моці (Пон) і Мудрості (Син).

3. Розвиток політико-правових вчень у період Нідерландської буржуазної революції

Виникнення теорії природного права. У XVII-XVIII ст. буржуазія перестала вважати за можливе миритися з існуванням феодалізму. У боротьбі проти абсолютної монархії, дворянства і церкви ідеологи буржуазії прагнули цілком зірвати ореол святості з феодального ладу. Це прагнення перебороти теологічний світогляд в галузі держави і права виконала концепція природного права. Відповідно до неї люди від народження ще в додержавному (природному) стані володіють природженими природними правами з огляду на те, що вони – люди, які не залежать від чиеїсь волі.

Політичні вчення Гуго Гроція. Види права: природне і волевстановлене (божественне і людське). Договірна теорія походження держави.

Особливості поглядів Бенедикта Спінози. Природне право – самі закони або правила природи, згідно з якими відбувається все. Ступінь свободи індивіда і держави визначається не межами дозволеного або свого, а ступенем їхньої розумності, тому що свобода можлива лише на основі й у межах, створених природною необхідністю. Спіноза дав теоретичне обґрунтування демократії, прав і свобод людини.

4. Розвиток політико-правової думки в період Англійської буржуазної революції

Політико-правові ідеї Т. Гоббса. Томас Гоббс (1588-1679) – автор політичного трактату «Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської». За Гоббсом, в природному стані люди, внаслідок своїх егоїстичних пристрастей, не можуть зберегти мир, але за допомогою розуму й інстинкту самозбереження люди повинні вийти зі стану «війни всіх проти всіх». Людина повинна відмовлятися від усіх своїх природних прав на користь однієї особи – суверена (государя). Саме необмежена влада може ліквідувати стан хаосу й анархії. Тому симпатії Гоббса – на боці абсолютної монархії, тому що саме вона здатна забезпечити мир і безпеку народу. Суверен є підданим Бога, і з огляду на це, він зобов'язаний дотримуватися природних законів, що дав Бог. Наслідком цього є ідея про відповідальність суверена лише перед Богом.

Політико-правова ідеологія у творах індепендентів, левеллерів і діггерів. Індепенденти (незалежні) виражали інтереси середньої буржуазії і «нового дворянства». Для їхньої ідеології (представники – Джордж Мільтон, Джеймс Гаррингтон) було характерно: осуд абсолютизму, боротьба проти феодалного дворянства й англійської церкви. Левеллери (уравнювачі) являли собою найбільш радикальну партію Англійської буржуазної революції і послідовно виступали на захист демократичних принципів. Вони стояли за республіканську форму правління в Англії і вимагали ліквідувати палату лордів. Саме левеллери були першими легальними авторами ідеї поділу влади. Їхнім визнаним лідером був Джон Лільберн (1618-1657). Діггери (щирі левеллери, копальники) – рух, що виник у період після англійської революції. Їхнім лідером став Джерард Уінстенлі. Для їхніх ідей характерно прагнення повернути землю у власність сільським громадам. Їхнім ідеалом була “вільна” республіка, що не знає експлуатації людини людиною, колективна власність і колективна праця.

Вчення Джона Локка. Джон Локк (1632-1704) написав твір «Два трактати про уряд». На відміну від Гоббса, Локк зображує природний стан, що передує державі, як царство свободи і рівності. Люди особисто вільні,

вони можуть мати у своєму розпорядженні майно і усі без винятку мають право на свободу. Локк до важливих природних прав відносить приватну власність. Вона існує незалежно від держави як деяке природне право індивіда. Свобода в природному стані цілком не забезпечується і щоб уникнути ексцесів, люди засновують державу шляхом укладення природного договору. Локк розробив власну теорію поділу влади. Відповідно до неї, державна влада поділяється на законодавчу (парламент), виконавчу і союзну (федеративну). Законодавча влада – верховна влада, що дає закони, які, утім, не можуть зазіхати на життя або майно громадян. Союзна влада відає питаннями війни і миру. Вона надається монарху.

Тема 4. Політичні і правові вчення в період кризи феодалізму

План

1. Політичні і правові вчення ідеологів Просвітництва у Франції XVIII століття.
2. Соціалістичні політико-правові вчення у Франції XVIII століття.
3. Основні напрямки політико-правової ідеології в США в період боротьби за незалежність.
4. Політичні і правові вчення в Італії XVIII століття.
5. Особливості політико-правових вчень С. Пуфендорфа, Х. Вольфа і Х. Томазія.

1. Політичні і правові вчення ідеологів Просвітництва у Франції XVIII століття

Загальна характеристика політико-правової думки в епоху Просвітництва. Мислителі епохи Просвітництва виражали інтереси так званого «третього стану». Він був неоднорідним за своїм складом. У нього входила вся буржуазія, селяни, робітники, міська біднота, тобто весь міський і сільський плебс. Основним напрямком їхньої політико-правової ідеології було Просвітительство, спрямоване проти феодалного ладу і феодално-релігійної ідеології. Просвітителі, даючи «рецепти» по лікуванню суспільних вад феодалного ладу, немов би просвіщали народ. Характерними рисами Просвітительства були: по-перше, методологічною опорою буття були віра у всеперемагаючу силу людського розуму та освіти, а також боротьба проти релігійного мракобісся; по-друге, ворожість до кріпосного права і всіх його породжень; по-третє, необхідність захисту свободи, рівності і самоврядування; по-четверте, відстоювання інтересів народних мас і віра в те, що ліквідація феодалізму неминуче призведе до загального благоденства.

Політико-правові погляди Вольтера. У витоків Просвітництва стояв французький мислитель Франсуа Марі Арон (1694-1778), що у 1718 році взяв ім'я Вольтер. Він виступав на захист прав третього стану. Однак філософ не вважав його однорідним. Він виділяв у ньому три категорії: по-перше, порядні люди («добрі буржуа»); по-друге, люди, що мають достатнє майно, щоб бути досить автономними; і, по-третє, простолюдини, чернь, каналії. Вольтер ненавидів римсько-католицьку церкву і вимагав, маючи її на увазі, «роздавити гадину». Але, заперечуючи необхідність церкви, він не заперечив ідеї Бога. Вольтер відхилив стану нерівність. Він говорив, що повірять у неї, якщо йому покажуть аристократа, що народився зі шпорами на ногах, або селянина, що народився з сідлом на хребті. Таким чином, можна сказати, що філософ виступав із позицій природного права. Вольтер був прихильником просвітницької монархії. Спочатку таким він вважав пруського короля Фрідріха Великого, а потім російську імператрицю Катерину II.

Вчення Шарля-Луї Монтеск'є. Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755) написав блискучі трактати: «Про дух законів», «На захист духу законів», «Перські листи». Він був основоположником сучасної теорії поділу влади. Чинниками, що впливають на «дух законів», він вважав фізичні закони (клімат та ін.), політичний лад і позитивні закони, тобто закони, видані державою. Політичну свободу філософ визначав як свободу людини в державі, тобто свободу робити те, що дозволено законом і не робити того, що законом заборонено. Інакше те ж саме будуть робити усі, і свобода конкретної людини буде суттєво обмежена. Монтеск'є був прихильником республіки, хоча і не відхилив роль монархії, як форми правління, де монарх править на підставі закону. Деспотію філософ ненавидів. Він вважав, що навіть світанок Риму пов'язаний із республікою, тоді як захід – з тим, що римляни стали рабами деспотів. Свою теорію поділу влади він формував на прикладі Англії, де існувала законодавча (парламент), виконавча (уряд) і сильна судова влада з особливою роллю судового прецеденту як джерела права.

Політико-правові ідеї Жан-Жака Руссо. Виразником інтересів міського і сільського плебсу був Жан-Жак Руссо (1712-1778). Філософ вважав, що в природному стані, який, на його думку, є лише гіпотезою, люди були рівними. Після виникнення приватної власності виникла нерівність. Руссо виділяв три етапи суспільної нерівності: по-перше, поява багатих і бідних, боротьба між ними і встановлення панування багатих та виникнення держави; по-друге, після виникнення держави настає нерівність політична; по-третє, епоха рівності, коли політична влада узурпується окремою особою (деспотом), перед якою усі однаково рівні у своєму безправ'ї. Після цієї стадії починається повстання народу проти деспота, яке призводить до вбивства або повалення останнього і встановлення справжньої рівності. Згідно з поглядами Руссо, свобода і рівність є найвищим благом для людини.

Сутність правомірного політичного устрою полягає в тому, щоб людина в суспільстві не втрачала свободу. А основою будь-якої вільної влади є суспільний договір. У той же час Руссо вважав, що метою держави є загальне благо. Уся влада при цьому переходить до суверена, що утвориться з усіх учасників відносин. Отже, суверенітет належить усьому народу.

Політико-правові ідеї періоду Великої французької буржуазної революції. Велика французька буржуазна революція 1789-1794 рр. зробила вирішальний вплив на перемогу буржуазного ладу у світі. Вона пройшла три етапи: період лідерства конституціоналістів, період лідерства жирондистів і період якобінської диктатури. Революція завершилася термідоріанським переворотом і приходом до влади термідоріанців. Апологетом конституціоналістів був абат Еммануель Жозеф Сієєс, що у своїй брошурі «Що є третій стан?» писав: «Що є третій стан? – Усе. – Чим він був дотепер? – Нічим. – Чим він бажає бути? – Чим-небудь». Конституціоналісти були прихильниками конституційної монархії і противниками феодальних привілеїв і свободи для поневолених Францією народів. На зміну конституціоналістам прийшли жирондисти. Їхніми ідеологами були Жак Бриссо та Жан Кондорсе. Жирондисти виступали проти королівської влади і були прихильниками республіки. Саме вони домоглися страти короля і королеви, але це було межею їхніх політико-правових поглядів. Їм на зміну прийшли «залізні люди» – якобінці, лідерами яких були Жан-Поль Марат, Максиміліан Робесп'єр і Жорж Дантон. Саме вони відродили поняття, характерне для Стародавнього Риму – «ворог народу». Самого Марата прозвали «другом народу». Противники деспотії, вони встановили диктатуру, яка наганяла жах на весь світ. Заручники з числа аристократів і їхня страта на гільйотині – це лише прояви цієї кривавої диктатури.

2. Соціалістичні політико-правові вчення у Франції XVIII століття

Ідеї держави і права в «Кодексі природи» Морелі. «Кодекс природи» був опублікований у 1755 році. Це був перший проект казарменого соціалізму. Основні закони, зазначені в ньому: по-перше, закони, що встановлюють загальну власність на все, крім речей особистого споживання (Морелі був противником приватної власності); по-друге, закони, які забезпечують роботою усіх; по-третє, закони, відповідно до яких усі громадяни є посадовими особами, що займають основні посади в порядку черговості. На державу покладається обов'язок регулювати процеси промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання громадян і їх участь у праці. Морелі був прихильником мирних перетворень.

Бабеф. Граф Бабеф (1760-1797) був останнім із великих французьких соціалістів кінця XVIII століття. Він був прихильником революції. Метою революції була ліквідація приватної власності, побудова «народної держави», торжество колективізму. Шлях до народної держави лежить через так званий

«перехідний період». Він починається з повстання народних мас, підготовленого конспіративною організацією революціонерів. Повсталі усувають колишні органи вищої влади, опановують всіма урядовими установами; народу відразу надається ряд економічних і соціальних благ. Повнота влади в перехідний період цілком зосереджена в руках тимчасового революційного уряду – Національних зборів, проголошених повсталим народом, які здійснюють диктатуру плебейства. Ці збори включають у свій склад найбільш відданих революції і мудрих людей. Після перехідного періоду, із затвердженням колективістських принципів соціального життя – на основі Конституції 1793 року (тому що «політичні права громадян у ній ясно викладені і твердо гарантовані») – складеться єдина для всієї країни республіканська форма правління. Характерною рисою «народної держави» є централізоване керівництво всіма сторонами життя суспільства і, свого роду, армійська система «народного правління». У «народній державі» людину прикріплять – відповідно до її обдарування – до майстерності (справи), яку вона знає, і зобов'язують здавати зроблене нею до загального складу. Велика національна громада буде утримувати усіх своїх членів в однаковому і чесному середньому статку, забезпечуючи кожного усім, чого той потребує. Можливе також застосування «примусових робіт» до осіб, «у яких відсутні громадянські почуття».

3. Основні напрямки політико-правової ідеології в США в період боротьби за незалежність

Загальна характеристика політичних ідей США в період боротьби за незалежність. Декларація права, прийнята конвентом Вірджинії, закріпила наступне: по-перше, усі люди мають природжені права на життя, свободу, власність, щастя і безпеку; по-друге, народ є джерелом влади і тільки йому належить суверенітет. Існувало два напрямки політико-правової ідеології: по-перше, найбільш послідовні прихильники звільнення колоній, демократичної республіки, прав і свобод громадян, самостійності штатів і суверенності народів у штатах (Франклін, Джефферсон); по-друге, централісти, федералісти (Адамс, Гамільтон). Бенджамін Франклін був противником рабства. Він говорив у відповідь на думку, що раби – це тварини: «Тварини не влаштовують повстань». Адамс був другим президентом США. Він максимально розширив права штатів, але поховав право виходу їх із федерації. У США був створений сильний середній клас. Це сталося тому, що в країні споконвічно не було розподілу на стани.

Політико-правові погляди Томаса Джефферсона. Томас Джефферсон (1745-1826) був третім президентом США. Він був автором «Декларації незалежності США». Він також був прихильником природного права і договірною походження держави. Він критикував монархію і був прихильником повстання проти тирана.

Політичні погляди Пейна. Томас Пейн (1737-1809) – видатний американський мислитель. Він розділяв суспільство і державу, вважаючи, що суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими вадами. Був завзятим супротивником монархії, у т.ч. просвітницької. Виступав за свободу совісті.

Політична ідеологія О. Гамільтона. Олександр Гамільтон (1757-1804) був визнаним лідером федералістів, що виступали за сильну централізовану владу у федерації. Будь-яка самостійність суб'єкта федерації, на його думку, була проявом сепаратизму. Гамільтон був прихильником конституційної монархії. Він наполягав на необхідності системи стримувань і противаг у державі внаслідок егоїзму людей.

4. Політичні і правові вчення в Італії XVIII століття

Джамбатиста Віко. Один із предтеч наукової соціології. Вважав, що пройдений історією цикл включає три фази. Перша – божественна, епоха богів; право – релігійні містерії і пророцтва оракулів; правління жерців. Друга – епоха героїв; право – право грубої сили; правління аристократів, що жорстоко придушують плебс. Третя – епоха людей; юридична рівність між людьми; право враховує загальні і приватні інтереси.

Чезаре Беккарія. Прихильник природно-правової доктрини і договірного походження держави, а також просвітницької монархії. Бачив корінь злочинності в убогості більшості населення.

5. Особливості політико-правових вчень С. Пуфендорфа, Х. Вольфа і Х. Томазія

Самуїл Пуфендорф (1632-1694) – німецький правознавець. Природне право є універсальною соціальною етикою, норми якої повинні регулювати поведінку усіх людей незалежно від їхнього рангу і майнового стану, державної приналежності і політичних переконань. Він був прихильником договірного походження держави.

Християн Вольф (1679-1754) – видатний енциклопедист німецького Просвітництва. Лейтмотив його соціального вчення – теза про потяг людини на щастя. Бог надихнув у людські душі тягу до вдосконалювання. Вона змушує робити добро, уникаючи зла і віддавати перевагу не гіршому, а кращому. Дотримувати ці обов'язки – природний закон поведінки людей. Права індивіда, за Вольфом, є лише певна міра свободи, що потрібна для виконання обов'язку. Тому Вольф ставив обов'язок вище права.

Християн Томазій (1655-1728). Томазій був глибоко віруючим і вважав, що врешті-решт всім у світі править Бог. Водночас він вважав, що квінтесенцію дарованого Богом природного права складає максима: дій відповідно до гуманних вимог людського співжиття, стримуй себе від

дурних, суперечних їм вчинків – і це буде реальною передумовою для реалізації споконвічно властивого людині прагнення до щастя. За Томазієм, ця максима коріниться в самій природі людини, що додавало природному праву характер зведення заповідей моралі. Держава виникла з договору в результаті того, що на шляху людей, що не знали приватної власності і які прагнули блаженного життя, з'явилися різні перепони. Усунути їх і була покликана держава.

Тема 5. Політичні і правові вчення в країнах Європи в період затвердження капіталізму

План

1. Реакційна і консервативна політико-правова ідеологія.
2. Основні ідеї лібералізму.
3. Виникнення юридичного позитивізму.
4. Політико-правові вчення класиків німецької філософії.
5. Питання держави і права у творах представників утопічного соціалізму.
6. Проблеми держави і права в соціології О. Конта.

1. Реакційна і консервативна політико-правова ідеологія

Ж. де Местр, Л. де Бональд, Л. фон Галер. Після Великої Французької буржуазної революції почалося глобальне затвердження капіталізму. Багатьом це не сподобалося. Представниками реакційного табору стали Жозеф де Местр (1753-1821), Луї де Бональд (1754-1840), Людвіг фон Галер (1768-1854). Вони думали, що людина зобов'язана цілком підкоритися автократичній державі, тому що тільки вона здатна протистояти хаосу, що породжується революцією і республіканським правлінням.

Історична школа права. Обґрунтовує виникнення права історичними передумовами. Її основоположниками були Г. Гуго (1764-1844), К. Савіньї (1779-1861) і Г. Пухта. Усі вони відстоювали ідею необхідності відповідності права конкретним історичним реаліям і суспільному прогресу. Загальним між історичною школою права і природно-правовою теорією можна вважати положення про те, що право не створюється законодавцем. Основоположники історичної школи уявляли процес утворення і розвитку права як стихійний, спонтанний, практично незалежний від законодавчої діяльності держави, так само як формування духу народу і його мови. При цьому головним джерелом права вважається звичай, а законним є те, що раніше встановилося й існує. Відповідно до цього закони є похідними від звичаєвого права, яке виникає з надр національного духу.

2. Основні ідеї лібералізму

Концепція лібералізму. Концептуальне ядро лібералізму складають дві основні тези. Перша: особиста свобода, свобода кожного індивіда і приватної власності – суть найвищі соціальні цінності. Друга: реалізація даних цінностей забезпечує благополуччя, але одночасно веде до розквіту суспільства в цілому і його державної організації.

Політичні ідеї лібералізму Бенджаміна Констана. Основоположником і видатним представником французького лібералізму був Бенджамін Констан (1767-1830) – автор багатотомного курсу «Курс конституційного права». У центрі його уваги була проблема співвідношення особистості і держави, яку він вирішує на основі положення про право як реалізацію свободи. Констан пише, що людині властива свобода, із якої випливають фундаментальні права людини. Ці права громадянина здійснюються незалежно від державної влади, держава не може відібрати їх, тобто ці права є недоторкані. Для вільного індивіда необхідно, щоб влада, незалежно від того, кому вона належить, була обмежена природним правом. Свобода полягає не в тому, що влада знаходиться в руках народу, а в незалежності індивіда від державної влади.

Політична ідеологія Єремї Беніама. Ідеологом лібералізму в Англії XVIII – першої половини XIX століття був Єремїа Беніам (1748-1832). Його політичні ідеї викладені у творах «Принципи законодавства» і «Керівні засади конституційного кодексу для всіх держав». У своїх працях Беніам розробляв ідею утилітаризму, за допомогою якої обґрунтовував принцип користі (утилітас – користь). У своїй діяльності людина шукає користь для себе. За Беніамом, закон є зло, тому що обмежує свободу індивіда, але зло неминуче, тому що без закону неможливо забезпечити безпеку.

3. Виникнення юридичного позитивізму

Дж. Остін. Виникнення юридичного позитивізму звичайно пов'язують з іменем Джона Остіна (1790-1859), який на початку XIX століття очолив першу кафедру юриспруденції в Лондонському університеті. Суть юридичного позитивізму полягала в ототожненні права і закону, а також неможливості існування так званого “природного права”.

4. Політико-правові вчення класиків німецької філософії

Вчення І. Канта про державу, право і мораль. Проект «вічного миру». Професор філософії Кенігсберзького університету Іммануїл Кант (1724-1804) був основоположником німецького лібералізму. Основою моралі за Кантом був так званий «категоричний імператив», суттю якого було: дій

так, щоб ти ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети і ніколи лише як до засобу. Кант вважав, що благо держави перебуває в стані найбільшої погодженості конституції з принципами права. По суті, це означало необхідність побудови правової держави. Держава виникла із суспільного договору. Кант розрізняв три категорії права: природне (приватне право, що регулює відносини власників і публічне право, що визначає взаємовідносини між людьми, їхніми об'єднаннями і державою), позитивне (воля законодавця) і справедливість. Що стосується форми держави, то він виділяв три форми: автократія (абсолютизм), аристократія і демократія. Він також розрізняв республіку (законодавча і виконавча влади відділені одне від одної) і деспотію (поділ відсутній). Таким чином, монархія можлива в умовах «республіки» як конституційна. Кант також пропонував ідею «вічного миру» як протипагу загарбницьким війнам. Вічного миру можна досягти у віддаленому майбутньому за допомогою створення всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав республіканського типу. Запорукою цього є освіта і виховання народів, розсудливість і добра воля правителів, а також економічні і комерційні потреби націй.

Вчення Гегеля про державу і право. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) – творець знаменитої «Філософії права». Висунув ідею «права» у трьох значеннях: право як свобода (ідея права); право як певний ступінь і форма свободи (особливе право) і право як закон. Творець ідеї громадянського суспільства, що складається з трьох станів: субстанціональний (землевласники – дворяни і селяни), промисловий (фабриканти, крамарі і ремісники) і загальний (чиновники). Ідея держави виявляється потрійно: індивідуальна держава (державний лад і національне право), у відносинах між державами як зовнішнє державне право і у всесвітній історії.

Політико-правові погляди Лоренца фон Штейна. Виступав проти утопічного соціалізму і комунізму. Висував ідею «надкласової держави». Розрізняв державу і громадянське суспільство, яке, на його думку, засноване на поділі праці, що залежить від форми власності. Був прихильником конституційної монархії.

5. Питання держави і права у творах представників утопічного соціалізму

Анрі де Сен-Сімон. Прихильник правління технократів-промисловців. Залишається інститут монарха, уряд і представницькі органи, але вся повнота світської влади знаходиться в руках парламенту – Ради промисловців.

Шарль Фур'є. Пропонував ідею створення фаланг (колективів приблизно по 1600 чоловік кожний). Власність не усупільнена. Фаланги –

спадкоємці приватних власників. Особиста свобода кожного – найперша заповідь фаланг.

Роберт Оуен. Поліпшення життя пролетарів як засіб поліпшення суспільної моралі.

6. Проблеми держави і права в соціології О. Конта

Згідно з Огюстом Контом ідеї правлять світом. У своєму розвитку вони проходять три стадії: теологічну, метафізичну і наукову. Ідеалом Конта була соціократія, тобто правління, коли робітники цілком підпорядковані промисловцям. Це своєрідна казарма. Виконання своїх ідей Конт покладав на сильну автократію.

Тема 6. Політичні і правові вчення в країнах Європи в період становлення представницької системи сучасної держави

План

1. Політико-правові проблеми в марксизмі.
2. Соціалістичні теорії.
3. Проблеми держави і права в соціологічних концепціях.
4. Основні напрямки в теорії права.

1. Політико-правові проблеми марксизму

Марксистське вчення про державу і право. Вчення Карла Маркса і Фрідріха Енгельса засноване на ідеї економічного базису і надбудови. Економічний базис є фундаментом політико-духовної надбудови. Базис – економіка, виробничі відносини і продуктивні сили. Надбудова – держава, право, культура тощо. Три джерела марксизму: німецька класична філософія: ідеалізм Фрідріха Гегеля (його діалектика) і матеріалізм Людвіга Фейєрбаха; англійська класична політична економія: Адам Сміт і Давид Рікардо; утопічний соціалізм Анрі де Сен-Сімона, Шарля Фур'є і Роберта Оуена. Три складові частини марксизму: філософія (діалектика – наука про розвиток), політична економія (вчення про економічний базис), науковий комунізм.

Роботи Фрідріха Енгельса про походження держави. Існує дві роботи Ф. Енгельса, присвячені походженню держави. Першою роботою була «Походження родини, приватної власності і держави». Відповідно до неї держава виникла як результат розвитку продуктивних сил у надрах первісного суспільства. Цей розвиток призвів до появи антагоністичних класів, коли один клас «привласнив» собі право розпоряджатися засобами виробництва й експлуатувати інших членів суспільства, а інший був з цим не згоден. Держава виникла для захисту інтересів експлуататорських класів.

Розвиток йшов поступально: від рабовласницької держави до феодальної, а від неї – до буржуазної. Інша робота Ф. Енгельса, присвячена походженню держави – «Анти-Дюринг». Згідно з нею держава з'явилася не після, а до виникнення класів. Основними причинами появи держави зазначалися: необхідність спорудження іригаційних систем (риття каналів), ведення оборонних і наступальних війн і боротьба з масовим інцестом (кровозмішенням), що вів до біологічного виродження людства. Крім рабовласницької, феодальної і буржуазної держави, виділялася держава Східної деспотії, заснована на азіатському способі виробництва. Виділявся також ранньокласовий (піздньородовий) тип держави як перехід від первісного ладу до державності. По суті, саме від ранньокласової держави з'явилися рабовласницька і феодальна держави, а ще раніше – держава Східної деспотії.

Марксизм про класову сутність держави і права, етапи його розвитку. Обґрунтування ідеї комуністичної революції і диктатури пролетаріату. Відповідно до марксизму, держава і право носять класовий характер. Воно захищає інтереси пануючого класу. Марксизм обґрунтував формаційний підхід до типології держави. Його основоположники виділяли 4 суспільно-економічні формації: рабовласницьку, феодальну, буржуазну і комуністичну. Карл Маркс дуже довго не визнавав азіатського способу виробництва, а тому вважав, що всі держави Східної деспотії (Єгипет, Вавилон, Ассирія тощо) були рабовласницькими. В роки, коли формувався марксизм, усі держави були більш-менш однаковими у своєму економічному розвитку, а тому була висунута ідея світової революції. Основною працею К. Маркса був «Капітал» – дослідження, засноване на вивченні соціально-економічної ситуації в Англії. Тільки в Англії існувало лише два класи – буржуазія і пролетаріат. Тому, коли в результаті пролетарської комуністичної революції відбудеться повалення влади буржуазії і скасування приватної власності, пролетаріату, щоб утримати владу, необхідно встановити свою диктатуру. Таким чином, диктатура пролетаріату була породженням лише англійської дійсності. Застосування її в інших ситуаціях (наприклад, у Росії) було досить небезпечним через значне переважання селянського населення. Союз робітників і селян був таким же порушенням марксизму, як і відмова від світової революції.

2. Соціалістичні теорії

Проблеми держави і права у творах Ф. Лассалья. Лассальянство. Прихильник об'єднання Германії збройним шляхом «заліза і крові» Ф. Лассаль був переконаним соціалістом. По суті, він був своєрідною предтечею єврокомунізму, тобто побудови соціалізму за допомогою не революції, а реформ. Він був прихильником загального виборчого права і соціальної держави, тобто держави, зобов'язаної піклуватися про народ.

Політико-правова ідеологія анархізму. Основоположниками «наукового анархізму» були француз П. Прудон і росіяни М.О. Бакунін і П.О. Кропоткін. Анархізм заперечує саму ідею держави, як надособистого інституту. Анархісти вважали, що потрібно не керування, а самоврядування; вони були прихильниками ідеї самоврядних одиниць. Ідеї анархістів були випробувані в Паризькій Комуні.

3. Проблеми держави і права в соціологічних концепціях

Політичні ідеї Г. Спенсера. Гай Спенсер розділяв суспільство, державу і право на воєнізований і промисловий типи. Для воєнізованого типу характерна примусова кооперація всіх членів суспільства, їх підпорядкування дисципліні та порядку, централізація влади (приклад – деспотія і диктатура). Для промислового (індустріального) типу характерна добровільна кооперація, свобода промислу і торгівлі, недоторканність приватної власності й особистої свободи, децентралізація влади.

4. Основні напрямки в теорії права

Юридичний позитивізм. Ототожнює право і закон. Протистоїть природно-правовій доктрині.

Соціологічний напрямок у юриспруденції. Р. Ієрінг. Рудольф фон Ієрінг (1818-1892) був видатним німецьким правознавцем. Спочатку він підтримував «юриспруденцію понять», що вважала головною своєю справою виведення конкретних припущень із загальних понять, які вважалися джерелом знання. Потім він став виразником інтересів прихильників «юриспруденції інтересів», відповідно до якої об'єктом правознавства є життєві цінності, реальні інтереси людей.

Неокантианська теорія права. Р. Штаммлер. Право виступає першоосновою і передумовою держави.

Тема 7. Політичні і правові вчення в ХХ столітті

План

1. Розвиток реформістського і центристського напрямку в марксизмі.
2. Проблеми держави і права в теоріях демократичного, християнського, ісламського й інших різновидів соціалізму.
3. Політико-правова ідеологія солідаризму та інституціоналізму.
4. Сучасні теорії держави.
5. Розвиток правової ідеології.
6. Політичні і правові теорії радикалізму.

7. Політико-правові ідеї національних рухів в Азії, Африці і Латинській Америці.

1. Розвиток реформістського і центристського напрямку в марксизмі

Проблеми держави і права у творах Е. Бернштейна. Едуард Бернштейн (1850-1932), відмовляючись від «кінцевої мети пролетаріату» – соціалізму, вважав єдиним завданням робочого руху боротьбу за реформи, спрямовані на поліпшення економічного становища робітників при капіталізмі.

Політико-правова теорія К. Каутського. Карл Каутський (1854-1938) заперечив необхідність руйнування буржуазної державної машини і встановлення диктатури пролетаріату. Він був прихильником теорії насильства, тобто вважав, що держава виникає за допомогою чинників військово-політичного характеру.

2. Проблема держави і права в теоріях демократичного, християнського, ісламського й інших різновидів соціалізму

Демократичний соціалізм. Здійснення направленої (регульованої) розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки окремих країн. «Демократичний і соціальний контроль» з боку держави і суспільно-політичних організацій над розвитком економіки. На державу і громадські організації покладається відповідальність за забезпечення захисту соціальних і суспільних інтересів трудящих. В даний час ідея демократичного соціалізму реалізована у Швеції. Першочерговим завданням шведської економіки є обмеження приватного прибутку, що досягається за допомогою відпрацьованої системи оподаткування. Це дозволяє значно поліпшити стан в соціальній сфері, особливо в охороні здоров'я та освіті, забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження й умов життя.

Християнський соціалізм. Поєднання елементів християнства і соціалізму.

Ісламський соціалізм. Ісламський соціалізм не має нічого спільного з марксизмом. Він припускає систему податків із майна (закаята), милостиню («садака»), що покликані зменшити соціальну нерівність. Концентрації власності в одних руках повинна запобігти система спадковості, а також певні заборони. Рада віруючих («шура»), різні релігійні обряди – усе сприяє затвердженню братерства і рівності людей. У певних межах передбачається націоналізація і проведення аграрної реформи.

3. Політико-правова ідеологія солідаризму та інституціоналізму

Політико-правове вчення Л. Дюгі. Леон Дюгі (1859-1928) вважав, що суспільство існує завдяки взаємопідтримці і солідарності людей. Ця солідарність виражається в різних нормах права, служить його виразом і захистом. Тому сутність права є виразом суспільної солідарності. І, якщо ця сутність розходиться з нормами права, які встановлені державою, то конкретні справи потрібно вирішувати не на основі цих норм, а відповідно до «юридичної совісті епохи». Держава ж зобов'язана згодом перейти лише до контролю і нагляду за цим.

Політико-правове вчення М. Оріу. На базі визнання і своєрідного тлумачення того факту, що існуючі в суспільстві колективи (установи) – родину, асоціації та ін. варто сприймати установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують з'єднання суспільства в націю-державу, виріс інституціоналізм. Найбільш успішно теорію інституціоналізму розробив Моріс Оріу (1859-1929). Споконвічну проблему протилежності інтересів індивіда і держави він тлумачив у дусі християнського колективізму його перших століть із деякими новаціями, обумовленими сучасною соціально-історичною ситуацією.

4. Сучасні теорії держави

Неолібералізм. Неолібералізму властива орієнтація на раціоналізм і цілеспрямовані реформи з метою удосконалення існуючих політичних і державних систем.

Теорії «держави загального благоденства», плюралістичної демократії, правової і соціальної держави. Розглядаючи теорії про сутність держави, про його цілі і завдання, можна зробити висновок, що до неолібералізму належать: по-перше, теорія плюралістичної демократії; по-друге, теорія «держави загального благоденства» і правової держави. Представниками теорії плюралістичної демократії були Г. Ласкі, Р. Даль і ін. Зміст теорії полягає в тому, що в сучасному суспільстві, по суті, класи перестали існувати і тому влада втратила класовий характер. Суспільство є сукупністю соціальних об'єднань людей (страт), утворених за різними ознаками: коло інтересів, місце проживання, професія, вік тощо. Таким чином, існують страти молодих і старих, вчених та спортсменів і т.д. Кожен індивід входить одночасно в багато страт. На їхній основі формуються різні політичні і суспільні об'єднання, що створюють тиск на органи держави і спрямовують, тим самим, державну політику. Таким чином, кожен індивід, будь-яке об'єднання володіє «часткою» державної влади, бере участь у керуванні державою, а держава, у свою чергу, стає виразником інтересів усього суспільства, його загальної волі. Серед другої групи теорій виділяється теорія «держави загального благоденства». Її основи були

сформульовані в 30-ті роки Джоном Мейнардом Кейнсом (1883-1946). Зміст даної теорії полягає в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство усім. Базою цієї теорії послужили безумовні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія підкреслювала цінність кожної людської особистості і ставила її інтереси в основу діяльності держави. Водночас, реалізація теорії була неможливою в країнах, у яких не було колоній, тому що саме за допомогою пограбування колоній здійснювалося «загальне благоденство» жителів метрополії. Іншою теорією даного напрямку є теорія правової держави, суть якої полягає в тому, що вся діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами. Що стосується теорії соціальної держави, то суть соціальної держави складається з трьох ознак: по-перше, посилення управління і планування з боку держави, підвищення її значення в соціальному й економічному житті; по-друге, соціальна держава є плануючим, управляючим, розподіляючим органом, що забезпечує індивідуальне і соціальне життя відповідно до конституції; по-третє, виконання цих завдань є функцією органів держави, що служить встановленню рівності, свободи, справедливості в суспільстві.

Неоконсерватизм. Суть неоконсерватизму – в широкому і гнучкому використанні ринкових принципів, орієнтації на індивіда, розв'язуванні особистої ініціативи підприємництва й активності, усуненні бюрократичних перешкод і удосконаленому уявленні про максимальну гнучкість уже створеного регулюючого механізму. Прояви неоконсерватизму – тетчеризм у Великобританії і рейганоміка в США.

Елітарні та технократичні концепції держави. Основоположниками елітарних теорій були Вільфредо Парето (1848-1923), Гаетано Моска (1858-1941) та ін. Суть даних теорій полягає в тому, що народ не здатний управляти державою і тому керування здійснюється верхівкою суспільства – його елітою. Принципи формування еліт різні: здатність, досвід, освіта, походження тощо. При цьому поповнення еліт можливе за рахунок найбільш здатних представників мас. Сучасні прихильники даної теорії вважають, що існує декілька еліт, між якими точиться боротьба за владу; народ же контролює їхню діяльність за допомогою загального виборчого права. Що стосується технократичних концепцій, то в історії політичних вчень відомо, принаймні, два їх напрямки: технократичні теорії і теорія технократичної держави. Прихильниками технократичної теорії були Деніел Белл, Герберт Саймон та ін. Розвиваючи теорії еліт, вони вважали, що управляти суспільством повинні фахівці – керівники, менеджери, які здатні визначити дійсні потреби даного суспільства, оптимальні шляхи його розвитку, а також необхідні засоби. В результаті управління стає науковим і тим самим забезпечується прогресивний розвиток суспільства. Що стосується теорії

технократичної держави, то її основу визначили успіхи багатьох країн світу в освоєнні і використанні технічних засобів, у тому числі радіоелектроніки. Її прихильники вважають, що подальший розвиток техніки дозволить повному вирішувати багато завдань державного управління: наприклад, можна буде проводити опитування громадян або голосування (референдум) із використанням радіотелевізійної техніки, комп'ютери ж дадуть можливість приймати рішення, незалежно від волі окремих осіб і тому справедливі й оптимальні.

Теорія бюрократії. Основоположником теорії бюрократії був Макс Вебер (1864-1920). Він говорив, що бюрократія – це раціональна організація державного управління, діяльності державного апарату на основі панування загальнообов'язкових регламентуючих процедур, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує. Це означало, що усі були рівні перед єдиним порядком, а уніфікація перетворювалася в гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, а також гаранта стабільності в суспільстві.

Ф. Ніцше. Фрідріх Ніцше (1844-1900) обґрунтував ідею влади кращих над масами. Висунув ідею “надлюдини”. Негативно ставився до будь-яких спроб держави обмежити свободу індивіда (у тому числі і свободу чинити злочини). Основний твір – «Так говорив Заратустра».

Фашизм, нацизм і неофашизм. Фашизм був поширений в Італії. Лідер фашистів Беніто Муссоліні прагнув відродити традиції Римської імперії. Насамперед, це торкнулося організації фашистів. Вони запозичили систему римського легіону з його когортами, центуріями і маніпулами. Основні риси фашизму: корпоративна держава, націоналізм, вождизм, фанатизм, імперіалізм. Нацизм (націонал-соціалізм) був поширений у Германії. Лідер нацистів Адольф Гітлер прагнув створити людину нового типу на основі ідей Ф. Ніцше і помститися країнам Антанти за приниження після Першої світової війни. Основні риси нацизму: корпоративна держава, націоналізм, вождизм, фанатизм, імперіалізм, расизм, ірраціоналізм. В даний час у ряді країн відроджуються ідеї Гітлера. Триває небезпечний для демократії процес становлення неофашизму.

Теорія конвергенції. Розглядає взаємний вплив держав двох систем – СРСР та інших країн соціалістичного табору – з одного боку, і США, Англії й інших країн капіталістичного світу – з іншого. У результаті робиться висновок про те, що відбувається «обмін» між цими державами. При цьому кожна група запозичує краще. Внаслідок цього відбувається зближення держав за їхньою сутністю, формами діяльності, організацією тощо. Це повинно призвести до того, що через деякий час відмінності зникнуть і виникне «постіндустріальна держава» єдиного типу, що буде державою «загального благоденства».

5. Розвиток правової ідеології

Рух на користь «вільного права» на початку ХХ століття. Є. Ерліх. Австрійський правознавець Євгеній Ерліх опублікував у 1913 році книгу «Основи соціології права», у передмові до якої він написав, що право коріниться не в текстах законів, а в житті. Концепція Ерліха одержала назву концепції вільного права, оскільки для неї став характерним «вільний підхід до права», що, згідно з Ерліхом, можна виявити в практиці судового розгляду, де має місце свобода суддівського розсуду.

Соціологічна теорія права в США. Р. Паунд. Американський юрист Роско Паунд обґрунтував соціологічну теорію права. Ця теорія вимагала підхід до права не з формально-юридичного боку, а з позицій реального життя. Право було не стільки системою офіційних норм, скільки фактичним укладом життя, відбитком вражень людини. Джерелом права була не держава, а реальне життя, під яким розумілися виключно практичні відносини, тобто так зване «живе право». І, якщо офіційний закон розходився з життям, то треба було, відповідно до теорії, застосовувати закон на власний розсуд, тобто «живе право».

Реалістична теорія права в США. К. Ллевеллін, Дж. Френк. Реалісти поділяли позитивістську віру в застосування наукової методики й у цьому сенсі переорієнтували практичне вивчення права на більш сучасний лад. Вони надали дослідникам нові свідчення недосконалостей або недостатності формально-догматичного аналізу там, де мова йде про оцінку реальної дії правових вимог і розпоряджень або про ефективність і цінність права в реальній судовій практиці та у повсякденному правовому спілкуванні.

Психологічна теорія права Л.І. Петражицького. Психологізм у сучасних теоріях права. Левко Іванович Петражицький був основоположником психологічної концепції праворозуміння. Ця концепція поділяє право на позитивне й інтуїтивне. Позитивним визнавалася сукупність нормативно-правових актів держави, а інтуїтивним було чисто психологічне явище, стан душі людини, яким охоплювалось його ставлення до існуючого права. Петражицький вважав, що інтуїтивне право є не тільки в окремої людини, але й в окремого класу, родини, гуртка, у дітей, у злочинців тощо. Це право виробляється на основі спілкування і викликаних ним емоцій. Концепція вбачала в психології і навіть у корисній уяві в хворих споконвічне джерело правовідносин, яке і породжує реальні права й обов'язки. Психологічна теорія дуже вплинула на правовий реалізм.

Нормативізм. «Чиста теорія права» Г. Кельзена. Австрійський юрист Ганс Кельзен розробив так звану «чисту теорію права». Він вважав, що теорія повинна бути вільна від ідеологічних і ціннісних характеристик і не відбивати нічийх інтересів. Другий постулат: право повинно бути створене із самого права. Право співвідноситься з навколишнім світом як «належна

суть». Право, як система належної поведінки, не залежить від умов життя. Першоджерелом права була так звана «основна норма». Цим самим усувалася необхідність пошуку основ права поза самим правом.

Сучасні теорії природного права. Лон Фуллер вважає, що право виявляється в людських відносинах. Рональд Дворкін вважає, що позитивне право обов'язково повинно бути моральним. Артур Кауфман думав, що природно-правове сприйняття права засноване на визнанні і припущенні постійної наявності і дії позапозитивних правових принципів. Дж. Роулс вважав, що кожній людині необхідно гарантувати так звані «первинні блага». Дж. Фінніс розділяв це положення.

Неотомізм. Відродження ідей Хоми Аквінського.

6. Політичні і правові теорії радикалізму

Троцькізм. Діяльність троцькістів будується на теорії «перманентної революції». Головна її теза – можливість перемоги соціалізму лише у всесвітньому масштабі при високому рівні розвитку продуктивних сил, при значному промислово-технічному потенціалі. Троцькісти створили теорію «самоврядного соціалізму» як вільної асоціації робітників. До недавнього часу вони не відмовилися від ідеї «превентивної ядерної війни».

Зелені. Конкретно-історичною основою для їхнього виникнення стали негативні наслідки НТР, поява глобальних проблем сучасності (екологія, демографія тощо). Основний напрямок їхньої діяльності – сприяння виживанню людства.

Анархісти. Розрізняється анархо-індивідуалізм (основоположники – німець Макс Штирнер і француз Поль Жан Прудон) і анархо-комунізм (основоположники – М.О. Бакунін і П.О. Кропоткін). Для анархо-індивідуалізму характерним було прагнення до пріоритету особистості, до егоїзму. Для анархо-комунізму – прагнення до самоврядування. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції виник анархо-синдикалізм. Анархо-синдикалісти вважали, що не політичні партії, а профспілки (синдикати) є ударною силою в боях із капіталізмом. У соціалістичному суспільстві профспілки замінять державу, а мережа профспілок буде управляти суспільством.

7. Політико-правові ідеї національних рухів в Африці, Азії і Латинській Америці

Африка. Політико-правові ідеї в ХХ столітті в Африці будувалися на ідеї здобуття національної незалежності.

Латинська Америка. У Латинській Америці до ХХ століття практично всі країни здобули незалежність. Однак тепер це була боротьба не стільки за політичну, скільки за знаходження економічної незалежності. Вони цього

більш-менш домоглися. У Мексиці Ф. Вілья, Е. Сапата і В. Карранса скинули проамериканські диктатури П. Діаса та В. Уерта. В Нікарагуа вторгнення американських військ у 1909 році призвело до активізації національно-визвольного руху. У 1926 році його очолив «генерал вільних людей» А.С. Сандіно. У 1933 році американці залишили територію Нікарагуа. Кубинська революція 1953 року також спочатку проходила під антиамериканськими націоналістичними гаслами.

Азія. Найбільш вагомий внесок зробили Сунь Ятсен і Махатма Ганді. Сунь Ятсен вважав, що діяльність Гоміньдана повинна базуватися на трьох принципах: народного добробуту (розвиток сільського господарства, текстильної промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку), народовладдя (політична освіта народу), націоналізму (процвітання малих народів, їхнє самовизначення і самоврядування). Махатма Ганді проповідував ненасильницькі методи політичної боротьби.

Тема 8. Політичні і правові вчення в Україні

План

1. Становлення політико-правової ідеології в давньоруській державі.
2. Вчення польсько-литовського періоду.
3. Політико-правова думка в період козацької держави і Гетьманщини.
4. Політико-правові ідеї українського просвітителя Г. Сковороди.
5. Політико-правова ідеологія ліберального і демократичного руху.
6. Політико-правові ідеї в Україні в ХХ столітті.

1. Становлення політико-правової ідеології в давньоруській державі

Нестор та його літопис. Чернець Нестор був автором «Повісті временних літ». Вона розкриває договірний шлях походження російської держави (так зване «покликання варягів»). Сама повість, з точки зору сучасності, є досить безглуздою: Бог покарав євреїв і віддав землю Єрусалимську християнам вже до 988 року, хоча насправді перші хрестоносці, тобто ті, кого можна було б назвати володарями, з'явилися в Єрусалимі майже через 100 років. Тому «Повість временних літ» не може бути безперечним джерелом знання про давньоруську державу, однак у якості політичної теорії вона відображає існуючу на той час ідеологію.

Погляди митрополита Іларіона. Київський митрополит Іларіон у ХІ столітті написав «Слово про закон і благодать». Під «законом» він розуміє «Старий завіт», що шанується іудаїзмом і який був даний Мойсеєм. Під

«благодаттю» або «істиною» він розуміє «Новий завіт», що шанується християнами і був даний Ісусом Христом. Протиставляючи закон і благодать, Іларіон ставить благодать вище закону, тому що саме закон був винен у страті Христа. Митрополит стверджує ідею рівності народів (ні елліна, ні іудея) і величі Русі. Він же вважає, що князь повинен бути відповідальним перед підданими.

Погляди Володимира Мономаха. Політична програма київського князя Володимира Мономаха (1053-1125) сформульована в його творах: «Повчання дітям», «Послання Олегові Чернігівському» і «Уривок». Наприклад, у «Повчанні» головне місце займає проблема організації і здійснення верховної влади. Мономах радить майбутнім великим князям усі справи вирішувати разом із Радою дружини, не допускати в країні «беззаконня» і «неправди», правосуддя вершити «по правді». Судові функції Мономах пропонує здійснювати князю самому, не допускаючи порушення законів і проявляючи милосердя до найбільш незахисних верств населення (сиріт, бідних смердів, убогих вдовиць тощо). Заперечення кривавої помсти вилилося в нього в повне неприйняття страти. Заклик «не мстити» розглядається в «Повчанні» не тільки як принцип законодавства, але і як основа міжкняжих відносин.

Політико-правові погляди Данила Заточника. Підтримка сильної великокнязівської влади. Ідеалізована постать великого князя. Найвність при князі «думців» (радників). Сильна дружина. Осуд боярської самоправності і феодальної роздробленості.

2. Вчення польсько-литовського періоду

С. Оріховський-Роксолан. Прихильником своєрідної національно-культурної автономії українських земель у складі польсько-литовського королівства був Станіслав Оріховський-Роксолан (1515-1567). У своїх працях «Про турецьку погрозу», «Про природне право» (на сьогодні не збереглася) і «Напуття польському королю Сигізмундові Августові» він висловив свої погляди на походження і сутність держави, аналіз форм державного правління. Його ідеалом була просвітницька монархія, обмежена законом. С. Оріховський-Роксолан виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади. Він був прихильником відокремлення церкви від держави, а також природного права і договірної теорії походження держави.

І. Вишенський. Іван Вишенський за переконаннями був демократом. Він виступав проти католицизму, західної культури, сучасної науки і прогресу. У трактаті «Писання до єпископів, що втекли від православної віри», він дає свій ідеал «щирої церкви»: поєднання християнсько-аскетичних рис соціальної утопії (давньохристиянська громада, усі члени якої жили в братерстві і рівноправності, відмовилися від власності і родини, зреклися усіх благ і мирських радостей) із суспільно значимим принципом

(вимога соціальної рівності, рівності для усіх людей). Був завзятим прихильником православ'я і підпорядкування світської влади його канонам.

П. Могила. Київський митрополит Петро Могила був великим українським просвітителем. Прихильник примату духовної православної влади над владою держави. Петро Могила також не закликав боротися зі зброєю в руках за незалежність України, але відстоював ідею духовно-культурної автономії українських земель від польсько-католицької королівської влади.

3. Політико-правова думка в період козацької держави і Гетьманщини

Б. Хмельницький. Богдан Хмельницький був гетьманом України. Спочатку повстання козаків під його керівництвом мало на меті відновлення козацьких привілеїв, а потім метою стало здобуття незалежності України від Польщі. Для здійснення цієї мети Богдан Хмельницький шукав союзників. Кримські татари виявилися ненадійними. Єдиним надійним союзником показало себе Російське царство. На Переяславській Раді 1654 року були закріплені «Договірні статті». Згідно з ними, Україна одержує статус національно-державної автономії в складі Російського царства. Уся влада зосереджувалася у руках обраного без участі представників російського царя гетьмана, що присягав царю. Росія зобов'язалася захищати Україну від Польщі. Козаки захищали свої південні рубежі самі. Вони були привілейованим станом в Україні. Навіть родини загиблих козаків залишали собі всі привілеї, які мали їхні батьки.

І. Мазепа. Іван Мазепа був гетьманом України і прихильником її повної незалежності від Росії. Для цієї мети він вступив у союз зі шведським королем Карлом XII. Мазепа був прихильником монархії в особі гетьмана.

Перший проект Конституції незалежної України П. Орлика. Гетьман у вигнанні Пилип Орлик був заклятим супротивником Росії. Він намагався сколотити антиросійський союз. Написав першу у світі Конституцію. З'явилося своєрідне право імпичменту гетьману: Генеральна Рада, що складається з генеральної старшини, городових полковників і одного козака з полку, мала право виступити проти гетьмана, якщо він не шанує права козацтва. Державні скарби відокремлювалися від гетьманських і передавалися в управління генерального підскарб'я, а на утримання гетьмана виділялися окремі землі. Для підтримки незалежності України, вона передавалася під протекторат Швеції.

4. Політико-правові ідеї українського просвітителя Г. Сковороди

Григорій Савович Сковорода (1722-1794) був найпомітнішою постаттю серед просвітителів України. Гуманіст, поет, філософ і просвітитель, він

різко засуджував вади сучасного йому суспільства, викривав царизм як опору зла, критикував духівництво, чиновників державного апарату. Ним палко відстоюється рівність між людьми, право кожного, незалежно від соціального стану, на щастя і свободу. Він вважав свободу найвищим досягненням людини. Шлях до ідеального суспільства, де усі рівні, він вбачав у вихованні через самовиховання, на основі праці, що відповідає життєвому покликанню. У ліквідації ненависного світу зла, своєкорисливості, корисливості і наживи, філософ бачив сутність методів рішення соціальних проблем. Водночас, він був байдужий до національних проблем.

5. Політико-правова ідеологія ліберального і демократичного руху

Погляд на державу і право Т.Г. Шевченка. Тарас Григорович Шевченко (1814-1861) був противником абсолютної монархії і прихильником ідеї буржуазної республіки з її представницькими органами. Гарантом від сваволі він вважав “праведний закон” – синонім правди і справедливості. Прихильник незалежної України з колегіальною формою народовладдя. Думав, що існуючий лад можна змінити лише за допомогою насильства.

М. Костомаров. Микола Костомаров (1817-1885) був ідеологом лібералізму в Україні. Основу його політико-правової концепції складала ідеї про федерацію, республіканський лад, громадянські свободи. Критикував монархію. Вимагав юридичної рівності, скасування кріпосного права і смертної кари. Його програма передбачала побудову слов'янської федерації християнських республік, розширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами християнського завіту.

М. Драгоманов. Михайло Драгоманов (1841-1895) був талановитим філософом, публіцистом, істориком і вченим. У 1884 році він написав «Проект основ статуту українського суспільства «Вільний союз» – «Вільна спілка». Конституційний проект М. Драгоманова передбачав перетворення Російської імперії в децентралізовану федеративну державу. Її адміністративний устрій нагадував устрій США та Швейцарії. Для впливу на законодавчу і виконавчу діяльність центральних органів влади було передбачене створення Союзної думи, що представляє інтереси національних областей і має право призупинити рішення і дії центрального уряду, державних палат, що вступають у протиріччя з інтересами областей. Права людини і громадянина, місцеве самоврядування, політична свобода у М. Драгоманова – найважливіші умови свободи людини і нації в державі.

Політико-правові ідеї І. Франка. Український філософ і письменник Іван Якович Франко (1856-1916) за переконаннями був соціалістом. Він був прихильником історико-матеріалістичного розуміння держави і права, їхнього походження (як К. Маркс і Ф. Енгельс). Він був категоричним противником абсолютизму й експлуатації. Поняття «право» і «закон» він

вважав генетично пов'язаними, але не ідентичними поняттями. Мабуть, він був прихильником федерації політично і юридично рівних народів.

Леся Українка. Багато уваги проблемам політики і права, державі та її формам, національній і політичній свободі, способам її досягнення приділяла українська поетеса Лариса Петрівна Косач (1871-1913), яку більше знають як Лесю Українку. Вона була прихильницею насильницької теорії походження держави. Ідеалом для неї була республіка Швейцарської конфедерації. Була прихильницею природного права і демократичної республіканської форми правління.

М. Міхновський. Микола Міхновський у 1900 році написав працю «Самостійна Україна». На основі історії і міжнародного права він справедливо доводить, що Росія привласнила собі право на Україну в порушення Переяславських угод. Він закликає «розбити пута рабства».

6. Політико-правові ідеї в Україні в ХХ столітті

Розуміння сутності держави і права президентом УНР М. Грушевським. Перший президент України Михайло Грушевський (1866-1934) був прихильником автономії (самозаконності) України в складі федеративної російської держави. Він був прихильником м'якої федерації (де передбачалося право сецесії). Прихильник демократичної виборчої системи, місцевого самоврядування, прийняття закону про мову (вільний розвиток мов у межах федерації). Під тиском «самостійників» був змушений заявити про незалежність України від Росії.

Розуміння сутності держави і права одним із керівників УНР В. Винниченком. Володимир Кирилович Винниченко (1880-1951) спочатку був прихильником «російсько-українського комуністичного табору», а потім – широкої національно-територіальної автономії України в складі федеративної російської держави. Розробив проект Конституції, де передбачив наявність права законодавчої ініціативи у громадян республіки (не менше 100 тисяч виборців).

С. Петлюра. Симон Петлюра (1879-1926) спочатку був прихильником широкого автономізму в складі російської федеративної держави. Він відстоював інтереси дрібної буржуазії. Згодом, він перестав поділяти погляди В. Винниченка і відстоював ідею націоналізації армії, в якій вбачав останній порятунок для України і відновлення нею повної незалежності.

Основні державно-правові ідеї в сучасній Україні. Націоналізм (національне відродження). Національний авторитаризм (сильна влада, здатна відродити націю). Класовий авторитаризм (сильна влада, здатна захистити інтереси трудящих). Україна – частина Європи (рух у загальноєвропейські структури). Слов'янське братерство (рівноправний союз слов'янських держав). Самостійники (прибічники незалежності України від Росії).

Тема 9. Політичні і правові вчення в Росії

План

1. Основні напрямки політико-правової ідеології в період становлення і розвитку Московського царства.
2. Політичні і правові вчення в період укріплення самодержавства і кріпосництва.
3. Політичні і правові вчення в період найвищого розквіту самодержавства і кріпосництва.
4. Політичні і правові вчення в Росії в період розкладання і кризи феодално-кріпосницького ладу.
5. Народницькі і ліберальні ідеї в Росії.
6. Політична теорія більшовизму.

1. Основні напрямки політико-правової ідеології в період становлення і розвитку Московського царства

Політичні програми йосифлян і нестяжателів. Напрямок політичної думки, що виступила з пропозицією реорганізації діяльності церкви і вимагала відторгнення від неї земельних володінь, а також заперечувала категорично можливості втручання з боку церкви в політичну діяльність держави, одержав назву нестяжательства. Його засновником був Нил Сорський – прихильник створення скитів і противник монастирського землеволодіння. Його прихильниками були Вассиан Патрикеев – прихильник ліквідації чернецтва як інституту; Максим Грек – прихильник виборної верховної влади в державі, морального статусу правителя і станово-представницької монархії; Феодосій Косой, що цілком порвав з церквою і критикував обрядову техніку. Прихильники збереження існуючих форм церковної організації і її економічного статусу стали називатися стяжателями. Їхню позицію обгрунтував Йосип Волоцький і тому стяжателів стали називати йосифлянами. З їхньої точки зору майно церкви дозволить їй робити богоугодні справи, не звертаючи увагу на верховну владу. Нестяжателі обгрунтовували ідею секуляризації церковних земель на користь держави і тому підтримувалися великокнязівською владою. У той же час йосифляни критикували її за цю підтримку.

Політична концепція Філофея «Москва – третій Рим». У посланні старця Філофея московському царю Василеві говорилося: «И да весть твоя держава, благочестивий царю, яко вся царства, православния христианскія віри снидошеся у твое єдине царство: єдин ти у всієї піднебесної христианом цар». І потім: «Внемли, благочестивий царю, яко вся христианська царства

снидошась у твоє єдино, яко два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому не бувати». Таким чином, Філофей наполягає, що Русь контролює християнські держави в як третій Рим, тобто столиці світу. У посланні Філофей наполягає на виконанні царем трьох завдань: «Убойся Бога, що дав тобі це» (тобто владу); наповнити церкву єпископами (мабуть, на завойованих Руссю землях); винищити содомський гріх «не тільки серед мирян, але і серед інших, про котрих я умовчу, але читаючий да розуміє» (мабуть, мається на увазі священнослужителі або ченці). Після цього в Західній Європі була заснована інквізиція. Офіційна історія відносить концепцію «Москва – третій Рим» на період після приєднання Пскова до Москви. Таким чином, послання Філофея може бути як ідеологічним гаслом, так і рішенням виключно практичних питань.

Полеміка Івана IV й Андрія Курбського з питань державного правління. Андрій Курбський був першим дисидентом Росії, який після того, як втік за кордон, став сперечатися з царем стосовно питань державного правління. Критикував опричнину і беззаконня, яке нею діється, а також заочне винесення вироку. У той же час єдинодержавність царської влади їм цілком схвалювалася.

I. Пересвєтов. Іван Пересвєтов, проаналізувавши причини падіння Візантії, дав зрозуміти Івану Грозному, що і Русі не минути цього лиха, якщо не будуть проведені необхідні реформи в державі. Серед них передбачалася фінансова і торгова реформа. Він був прихильником єдинодержавності царя, але визнавав наявність при ньому своєрідного уряду.

2. Політичні і правові вчення в період укріплення самодержавства і кріпосництва

Феофан Прокопович про державу і право. Архієпископ Феофан Прокопович (1681-1736) був вірним сподвижником Петра Великого. Він з'єднав теологію з природно-правовою доктриною. Вважаючи природні закони здоровим глуздом, він висунув ідею про їхню роль у процесі державотворення. Він наполягав на суспільному договорі, що закріпив свободу верховної влади. Ця свобода була цілком і без залишку віддана верховній владі людьми.

В.М. Татищев про державу і право. Василь Микитович Татищев (1686-1750) – відомий російський історик. На жаль, до нас не дійшли оригінали його «Історії Російської». Він був прихильником природно-правової концепції і договірного походження держави.

Особливості політико-правового вчення І.Т. Посошкова. Іван Тихонович Посошков (1652-1726) досліджував багато аспектів економічного, політичного, юридичного і культурного життя Росії. Результатом цього дослідження стала адресована царю Петру Першому «Книга про убогість і багатство». У ній він наполягав на монопольному праві купців торгувати, на

точному визначенні селянських повинностей (термін і розмір панщини тощо). Замахувався він також на дворянські привілеї в питанні організації дворянської служби. Священнослужителі повинні бути також і своєрідними поліціями.

3. Політичні і правові вчення в період найвищого розквіту самодержавства і кріпосництва

«Наказ» Катерини Другої. Злочин слід «відражати більш милосердям, ніж кровопролиттям», а слова ніколи в злочин не ставляться. Росія – країна велика, а тому іншої влади, крім самодержавної, мати не може. “Не народ існує для мене (тобто Катерини), але я існую для народу”. «Наказ» був плагіатом французьких просвітителів.

Проблеми держави і права у творах М.М. Щербатова. Князь М.М. Щербатов був противником абсолютизму, у т.ч. просвітницького. Він підтримував природно-правову концепцію і договірну теорію походження держави. Вимагав замінити абсолютизм станово-представницькою монархією.

С.Є. Десницький про етапи розвитку суспільства і держави. С.Є. Десницький (1740-1789) був противником договірної теорії походження держави. Він вважав, що суспільство пройшло у своєму розвитку 4 етапи. Перший – полювання (ловля звірів і збирання плодів). Другий – садівництво і пастухування. Третій – хліборобний стан. Четвертий – комерційний стан. Саме на останньому етапі з'являється приватна власність (складається в результаті трудових витрат) і держава. Десницький був прихильником конституційної монархії, де влада монарха обмежується Сенатом.

Револьюційно-демократичне вчення О.М. Радищева. Олександр Миколайович Радищев (1749-1802) був противником кріпосництва. Був завзятим республіканцем. Прихильник суспільного договору і природного права. Неодноразово судимий.

4. Політичні і правові вчення в Росії в період розкладання і кризи феодално-кріпосницького ладу

Ідея лібералізму в проектах М.М. Сперанського. М.М. Сперанський (1772-1839) був прихильником суспільного договору. Росію того часу він називає деспотичною, у якої є два типи рабів: раби держави (дворяни) і раби поміщицькі (селяни). Перше завдання держави – звільнити селян поступово. Необхідно ввести конституційну монархію замість самодержавства, інакше – революція.

Політико-правові ідеї М.М. Карамзіна. Затятий супротивник Сперанського М.М. Карамзін (1766-1826) наполягав на посиленні

самодержавної влади. У своїй «Історії держави Російської» він стверджує, що всяке ослаблення самодержавства є згубним для Росії.

Політична ідеологія декабристів. Проекти П. Пестеля і М. Муравйова. Було дві спілки декабристів: Південна на чолі з Павлом Пестелем (1793-1826) і Північна на чолі з К. Ф. Рилєєвим. Павло Пестель був республіканцем і його «Руська правда» буквально нашпигована ідеями республіки. Завзятий прихильник революції і насильницького повалення самодержавства. Вважав, що після повалення самодержавства було необхідно встановити диктатуру тимчасового верховного правління. Таке правління за допомогою придушення інакомислення (для цієї мети було створене своєрідне гестапо під назвою «Вище Благочиння» у складі 50 тисяч осіб (для порівняння: в охоранці того часу перебувало близько 5 тисяч), імена яких відомі лише керівнику «Вищого Благочиння») протягом 10-15 років проводило потрібні реформи і готувало прийняття конституції. Законодавча влада належить однопалатному верховному віче, а виконавча – державній думі. Селяни звільнялися від кріпосної залежності без землі. Ідеї «Південної спілки» не поділяла Північна. Її програма була розроблена Микитою Муравйовим (1795-1843) і одержала назву Конституції. В ній визначалася роль виконавчої влади монархії; вводився двопалатний парламент як наслідок федеративного устрою Росії; високий майновий ценз і скликання установчих зборів для прийняття Конституції.

Політичні ідеї П.Я. Чаадаєва. Петро Якович Чаадаєв (1794-1856) написав «Філософські листи», у яких відстоював ідеї відсутності прогресивних соціальних і культурних традицій. Росія немов би випадає з родини європейських народів. Саме йому О. С. Пушкін присвятив вірші «Товариш, вір...». Вкрай негативно Чаадаєв ставився до європейських революцій, вважаючи їх проявами хаосу й анархії.

Полеміка західників і слов'янофілів. Західники позитивно ставилися до перетворень Петра Великого і вимагали подальшої інтеграції Росії в Європу. Їхніми представниками були Костянтин Дмитрович Кавелін (1818-1885) і Тимофій Миколайович Грановський (1813-1885). Послідовники – Б. Чичерін, В. Белінський, О. Герцен, М. Огарьов, П. Анненков. Слов'янофіли вважали, що у Росії повинен бути власний шлях розвитку. Представники – Олександр Степанович Хомяков (1804-1860) і Іван Васильович Кирєєвський (1806-1856). Їх ідеї поділяв видатний учасник підготовки аграрної реформи Ю.Ф. Самарин і письменник К.С. Аксаков.

5. Народницькі і ліберальні ідеї в Росії

Політико-правові ідеї «російського соціалізму» (народництва). Народники «йшли в народ».

О.І. Герцен про державу і право. Олександр Іванович Герцен (1812-1870) висунув гасло «У народ». Саме він став основоположником

народництва. Для нього була характерна віра в мужика, у селянську громаду, яку він вважав опорним елементом у будівлі майбутнього російського соціалізму.

Розвиток політико-правової теорії народництва у творах М. Чернишевського. Микола Гаврилович Чернишевський (1828-1889) поділяв переконання Герцена про роль селянської громади і цілком заперечив прогресивну роль просвітницького монарха. Він вважав, що внутрішньообщинне регулювання є самодостатнім.

Розвиток політико-правової теорії у творах М.О. Бакуніна, П.Л. Лаврова і П.М. Ткачова. Михайло Олександрович Бакунін – основоположник російського анархізму, основоположник бунтарського напрямку в народництві, революцію вбачав у російському бунті. Петро Лаврович Лавров – основоположник пропагандистського напрямку в народництві, вважав, що за допомогою пропаганди можна поліпшити становище народних мас. Петро Микитович Ткачов – основоположник змовницького напрямку в народництві, революцію бачив у змові і замаху.

Ліберальні вчення в Росії. Ліберальна думка була спрямована на підтримку й обґрунтування подальших реформ. Одним з її напрямків стало виховання поваги до права.

Б.М. Чичерін. Борис Миколайович Чичерін (1828-1904) був автором п'ятитомника «Історія політичних вчень». Він вважав, що держава – союз народу, зв'язаного законом в одне юридичне ціле і кероване верховною владою для загального блага. Приватне благо є метою не держави, а громадянського суспільства.

М.М. Ковалевський мав різнобічні інтереси. Поділяв ідеї О. Конта.

С.А. Муромцев обґрунтував соціологічний підхід до вивчення права, тлумачив право як діючий правопорядок і визнавав свободу суддівської правотворчості, здатної, на його думку, створити в Росії більш ліберальний режим володарювання.

Г.Ф. Шершиневич. Габриель Феліксович Шершиневич (1863-1912) вважав державу джерелом права, як владного веління, тобто він був одним з основоположників юридичного позитивізму.

Б.О. Кистяковський. Богдан Олександрович Кистяковський (1868-1920) був першим, хто обґрунтував ідею соціалістичної правової держави, яка повинна прийти на зміну буржуазній правовій державі в процесі подолання недосконалостей останньої. Він критикував інтелігенцію за її зневагу правом і низьке праворозуміння.

Розвиток марксистського вчення в працях Г.В. Плеханова. Головним критиком народництва був Георгій Валентинович Плеханов. Саме він став першим російським марксистом. Йому було відомо про те, що незадовго до смерті Маркс попереджав про неможливість побудови соціалізму в Росії.

6. Політична теорія більшовизму

В.І. Ленін. Вважав, що можлива перемога революції в одній, окремо взятій, країні. Обґрунтував це тим, що в умовах імперіалізму ряд країн став більш розвинутим, ніж інші. Країни розвиваються стрибкоподібно. Це призводить до того, що в деяких країнах продуктивні сили значно випереджають виробничі відносини, а також до розриву рівня економічного розвитку і як наслідок – до ослаблення влади. Однак Ленін не вважав, що можлива перемога соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Тому він наполягав на світовій революції. Коли громадянська війна закінчилася, стало ясно, що план провалився. Будучи блискучим прагматиком, Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) оголосив про перехід до нової економічної політики і відродження приватного капіталу. Був прихильником необмеженої більшовицької диктатури, яку він називав диктатурою пролетаріату.

Політичні ідеї М.І. Бухаріна. Микола Іванович Бухарін у період революції був безжальним до інакомислячих. В часи непу виступав проти суцільної колективізації і вважав, що неп ще себе не вичерпав (як і приватне підприємництво куркулів і середняків).

Політичні погляди Й.В. Сталіна. Йосип Віссаріонович Джугашвілі (Сталін) був, є і буде особистістю неоднозначною. Існує ряд ідей, щодо того, ким він був і стосовно його діяльності. Перша – Сталін був параноїком (висловив В. М. Бехтерев) не витримує критики, тому що параноїком дуже легко управляти. Друга – Сталін був продовжувачем ідей Маркса, Енгельса і Леніна про світову революцію (висловив В. Суворов). Третя – Сталін був останнім Великим імператором Росії (висловив О. Бушков).

7. Політико-правові погляди в період партійно-вождистського авторитаризму

Політико-правові погляди партійних лідерів. М.С. Хрущов був останнім ідеалістом, який фанатично вірив у побудову комунізму в СРСР. Л.І. Брежнев прагнув, щоб його правління було періодом спокійного життя, а самого вважали миротворцем. Ю.В. Андропов – колишній Голова КДБ СРСР, який здійснював круті заходи щодо організації робочої та виконавчої дисципліни в країні, боротьби з пияцтвом на виробництві, а також щодо усіляких проявів розкрадання та хабарництва.

Державно-правові ідеї лідерів дисидентського руху. Дисиденти спочатку не прагнули до суттєвих змін в СРСР. Вони лише хотіли провести більш потужний косметичний ремонт системи. Згодом вони почали виступати проти системи. Видатним лідером дисидентського руху став Андрій Дмитрович Сахаров. Він виступав проти війни у Афганістані і проти ядерної гонки озброєнь. У свій час він казав про те, що слід уникнути можливості використання ядерної зброї у війні, хоча сам був “батьком”

термоядерної бомби. Широко відомим є проект Конституції А.Д. Сахарова, де вперше було передбачено існування невід'ємних прав людини.

Політичні погляди М.С. Горбачова. Прискорення. Перебудова. Нове політичне мислення (відмова пошуку зовнішнього ворога). Гласність. Демократія. Соціалістична правова держава.

Тема 10. Держава і право в художніх антиутопіях.

Моделі держав даються також у художніх антиутопіях 20-40-х років. Серед них – книга Є. Замятіна «Ми» і роман Дж. Оруелла «1984».

1. Книга Євгенія Замятіна «Ми»

Розглядається становище в так званій «Єдиній державі». Оповідання ведеться від імені особи, яка носить код Д-503. У «Єдиній державі» імен немає, є тільки коди («нумери»): О-90, Д-503, І-330 тощо. Повний контроль над сексуальним життям громадян держави. Як пише Д-503: «А це – хіба не абсурд, що держава (вона сміла називати себе державою) могла залишити без усякого контролю сексуальне життя. Хто, коли і скільки хотів... Зовсім ненауково, як звірі. І як звірі, наосліп, народжували дітей. Чи не смішно: знати садівництво, курівництво, рибництво (у нас є точні дані, що вони знали все це) і не зуміти дійти до останнього ступеня логічних сходинок: дитництво. Не додуматися до наших Материнської і Батьківської Норм».

Розмірковуючи на тему свободи, Д-503 навіть не засумнівався в необхідності її відсутності. Він порівнює несвободу з танцем: «Чому танець – красиво? Відповідь: тому, що цей невірний рух, тому, що весь глибинний зміст танцю саме в абсолютній, естетичній підпорядкованості, ідеальній несвободі. І якщо вірно, що наші предки віддавалися танцю в найбільш натхненний момент свого життя (релігійні містерії, військові паради), то це значить тільки одне: інстинкт несвободи здавна органічно притаманний людині, і ми, у теперішньому нашому житті – лише свідомо...».

Усе життя в Єдиній державі підпорядковане Скрижалі. Її можна порівняти з «Розкладом залізниць», хоча, як вимовив сам Д-503: «...поставте навіть його поруч із Скрижаллю – і ви побачите поруч графіт і діамант: в обох те саме С – вуглець, але як вічний, прозорий, як сіяє діамант... Годинна Скрижаль...кожного з нас наяву перетворює в сталевого шестиколісного героя великої поеми. Щоранку, із шестиколісною точністю, у ту саму годину й у ту саму хвилину, – ми, мільйони, встаємо як один. У ту саму годину одномільйонно починаємо роботу – одномільйонно кінчаємо. І, зливаючись у єдине, мільйонноруке тіло, у ту саму, призначену Скрижаллю, секунду – ми підносимо ложки до рота».

Наявність особистого часу також урегульована Скрижаллю.

«Розклад залізниць», за канонами Єдиної держави, є «...найбільший із...пам'ятників стародавньої літератури», тому жителі Єдиної держави в усьому сповідають точність: «При розставанні я два...ні, буду точний: три рази поцілував чудесні, сині, не зіпсовані жодною хмариною, очі».

Д-503 говорив: «Якийсь із стародавніх мудреців, зрозуміло, випадково, сказав розумну річ: «Любов і голод володіють світом». Єдина держава повела нещадну боротьбу з цими почуттями. Знищуючи голод у Великій Двохсотлітній війні – у війні між містом і селом, жителі Єдиної держави стали вживати нафтову їжу.

Що стосується Любові, то це «...уже техніка. Вас ретельно досліджують у лабораторіях Сексуального бюро, точно визначають утримування статевих гормонів у крові – і виробляють для вас відповідний Табель сексуальних днів. Потім ви робите заяву, що у свої дні бажаєте користуватися номером таким-то (або таким-то), і одержуєте належну талонну книжку (рожеву). От і все».

Таким чином, у Єдиній державі існувало щось начебто спільності дружин (і чоловіків), тобто родин не було. Крім того, йому властиве заперечення минулого, його досягнень.

У Єдиній державі повний контроль над особистістю досягається тим, що у вікнах кімнати відкриті вікна (іноді допускаються закриті вікна), а також наявністю Хранителів – своєрідної поліції.

Єдину державу очолює Благодійник.

2. Роман Джорджа Оруелла «1984»

«Майбутньому або минулому – часу, коли думка вільна, люди відрізняються один від одного і живуть не поодиночці; часу, де правда є правда і колишнє не перетворюється в небилицю.

Від епохи однакових, епохи самотніх, від епохи Старшого Брата, від епохи двозначності – привіт!».

Цією заявою, як не можна краще характеризується положення, що склалося в 1984 році в державі Океанія, до моменту, коли лондонець Уїнстон Сміт почав писати свій щоденник (що суворо заборонено і якщо щоденник виявиться, на Уїнстона чекає смерть або, у кращому випадку, двадцять п'ять років каторжного табору).

Держава Океанія складається з провінцій, що зветься Злітними смугами (Лондон – головне місто Злітної смуги 1).

Суспільство в Океанії розділено на дві частини: партія і проли (пролетарі). Проли складають 85 % населення. Вони не піддаються репресіям тому, що вони – єдині, хто здатний скинути партію і ще тому, що проли нижче підозр. Проли і тварини вільні.

Інша справа – партія. Вона теж неоднорідна: поділяється на внутрішню і зовнішню (щось начебто робітників партапарату і рядових партійців).

Уінстон Сміт був членом зовнішньої партії і носив синій фірмовий комбінезон партійця. У членів партії є власна мова – новояз, що створюється за рахунок знищення старих слів (щось начебто пристрасті радянських партійців до різного роду аббревіатур). Це збіднює мислення, але не засмучує правовірних партійців. «Мислення в нашому сучасному значенні взагалі не буде. Правовірний не мислить – не потребує мислення. Правовірність – стан несвідомий», – говорить один із творців новоязу – філолог Сайм – Уінстону.

Внутрішня партія – це уже фанатики і кар'єристи, однак досить розвинуті в інтелектуальному плані, щоб виявляти незадоволених. Внутрішнім партійцем був О'Брайан.

Крім внутрішньої і зовнішньої партії існують і інші, підконтрольні партії, організації: розвідники для дітей і Молодіжний антистатевий союз. «Не проходило тижня, щоб у «Тайм» не з'явилася замітка про те, як юний підглядач – «маленький герой», за прийнятим виразом, – підслухав негарну фразу і доніс на батьків у поліцію думки». Саме так пишуть газети про розвідників.

Діяльність членів партії підпорядкована суворому розпорядку: підйом одночасно, зарядка одночасно. На роботі організуються так звані «двохвилинки ненависті» (щось начебто політзанять). Ця ненависть спрямована проти Голдстейна, котрого ненавидить лідер Океанії – Старший Брат.

Крім роботи, психологічна обробка партійців ведеться і вдома. «У квартирі соковитий голос щось говорив про виробництво чавуна, зачитував цифри. Голос йшов із забитої в праву стіну довгастої металевої пластини, схожої на мутне дзеркало. Уінстон повернув ручку, голос ослаб, але мова як і раніше звучала чітко. Апарат цей (він називався телекран) заглушити було можна, цілком же виключити – ні».

«Кожне твоє слово підслухують і кожний твій рух, поки не згасне світло, спостерігають».

Саме тому державний апарат Океанії підпорядкований партії. Він складається з міністерства правди (мініправ на новоязі), що відало інформацією, освітою, дозвіллям і мистецтвами; міністерства миру (мінімир на новоязі), що відало війною; міністерства любові (мінілюб), що відало охороною порядку і міністерства достатку (мінідо), що відповідало за економіку. Міністерству любові була підпорядкована поліція, що складалася з поліцейських патрулів (які заглядали із вертольотів у незакриті шторами вікна) і поліції думки. На фасаді міністерства правди написане гасло, що найкраще характеризує перекручену ідеологію партії Океанії: «Війна – це мир. Свобода – це рабство. Незнання – сила».

Хоча в Океанії «...протизаконного взагалі не існувало, оскільки не існувало більше самих законів», найчастіше партійців заарештовують ночами за так звані думкозлочини. Арешту піддаються як правовірні (Сайм), так і бунтарі (Уінстон). «Ховати свої почуття, володіти обличчям, робити те ж, що

інші, – усе це стало інстинктом». Саме на цьому ґрунтується принцип двозначності. Цікавим також є ставлення партії до історії: «Мінливість минулого – головний догмат анґсоцу. Затверджується, що події минулого об'єктивно не існують, а зберігаються тільки в письмових документах і в людських спогадах. А оскільки партія цілком розпоряджається документами і розумами своїх членів, минуле таке, яким його бажає бачити партія».